न ह्याप्तवादा नभसो निपतन्ति महीं सुराः । युक्तिमद्वचनं ग्राह्यं मयाऽन्यैश्च भवद्विधैः ॥ ३१ ॥
मायामोहेन ते दैत्याः प्रकारैर्बहुभिस्तथा । व्युत्थापिता यथा नैषां त्रयीं कश्चिदरोचयत् ॥ ३२ ॥
इत्थमुन्मार्गयातेषु तेषु दैत्येषु तेऽमराः । उद्योगं परमं कृत्वा युद्धाय समुपस्थिताः ॥ ३३ ॥
ततो देवासुरं युद्धं पुनरेवाभवद्द्विज । हताश्च तेऽसुरा देवैः सन्मार्गपरिपंथिनः ॥ ३४ ॥
स्वधर्मकवचस्तेषामभूद्यः प्रथमं द्विज । तेन रक्षाऽभवत्पूर्वं नेशुर्नष्टे च तत्र ते ॥ ३५ ॥
ततो मैत्रेय तन्मार्गवर्तिनो येऽभवञ्जनाः । नग्नास्ते तैर्यतस्त्यक्तं त्रयी संवरणं यथा ।
कृताश्च तेऽसुरा देवैर्नाना वेदविनिन्दकाः ॥ ३६ ॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थस्तथाश्रमी । परिव्राड् वा चतुर्थोऽत्र पंचमो नोपपद्यते ॥ ३७ ॥
यस्तु संत्यज्य गार्हस्थ्यं वानप्रस्थो न जायते । परिव्राट् वापि मैत्रेय स नग्नः पापकृन्नरः ॥ ३८ ॥
नित्यानां कर्मणां विप्र यस्य हानिरहर्निशम् । अकुर्वन्विहितं कर्म शक्तः पतति तद्दिने ॥ ३९ ॥
प्रायश्चित्तेन महता शुद्धिमाप्नोत्यनापदि । पक्षं नित्यक्रियाहानेः कर्ता मैत्रेय मानवः ॥ ४० ॥
संवत्सरं क्रियाहानिर्यस्य पुंसोऽभिजायते । तस्यावलोकनात्सूर्यो निरीक्ष्यस्साधुभिस्सदा ॥ ४१ ॥
स्पृष्टे स्नानं सचेलं स्यात् शुद्धेर्हेतुर्महामते । पुंसो भवति तस्योक्ता न शुद्धिः पापकर्मणः ॥ ४२ ॥
देवर्षिपितृभूतानि यस्य विप्रस्य वेश्मनि । प्रयान्त्यनर्चितान्यत्र लोके तस्मान्न पापकृत् ॥ ४३ ॥
देवादिनिश्वासहतं शरीरं यस्य वेश्म च । न तेन संकरं कुर्याद्गृहासनपरिच्छदैः ॥ ४४ ॥
संभाषणानुप्रश्नादि सहास्यां चैव कुर्वतः । जायते तुल्यता तस्य तेनैव द्विज वत्सरात् ॥ ४५ ॥
अथ भुंक्ते गृहे तस्य करोत्यास्यां तथासने । शेते चाप्येकशयने स सद्यस्तत्समो भवेत् ॥ ४६ ॥
देवतापितृभूतानि तथाऽनभ्यर्च्य योऽतिथीन् । भुंक्ते स पातकं भुंक्ते निष्कृतिस्तस्य नेष्यते ॥ ४७ ॥
ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णास्स्वधर्मादन्यतोमुखाः । यान्ति ते नग्नसंज्ञां तु हीनकर्मस्ववस्थिताः ॥ ४८ ॥
चतुर्णां यत्र वर्णानां मैत्रेयात्यन्तसंकरः । तत्रास्था साधुवृत्तीनामुपघाताय जायते ॥ ४९ ॥
अनभ्यर्च्य ऋषीन्देवान्पितृभूतातिथींस्तथा । यो भुंक्ते तस्य सँल्लापात्पतन्ति नरके नराः ॥ ५० ॥
तस्मादेतान्नरो नग्नांस्त्रयीसंत्यागदूषितान् । सर्वदा वर्जयेत्प्राज्ञ आलापस्पर्शनादिषु ॥ ५१ ॥
श्रद्धावद्भिः कृतं यत्नाद्देवान्पितृपितामहान् । न प्रीणयति तच्छ्राद्धं यद्येभिरवलोकितम् ॥ ५२ ॥

नन्वपौरुषेयत्वाद्वेदवाक्यं प्रमाणम्; अतस्तदुक्तं यज्ञाद्यनुष्ठेयं न तु त्वदुक्तमित्याशंक्य वेदस्यापौरुषेयत्वमेव नोपपन्नमित्याह- न हीति ॥ आप्तवादाः—प्रमाणवाक्यानि ॥ ३१–३६ ॥

ब्रह्मचारीति ॥ आश्रमी इति ब्रह्मचार्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते । आदिभरतस्तु नैष्ठिक इति तत्रैव दर्शितः ॥ ३७–६९ ॥

श्रूयते च पुरा ख्यातो राजा शतधनुर्भुवि । पत्नी च शैब्या तस्याभूदतिधर्मपरायणा ॥ ५३ ॥
पतिव्रता महाभागा सत्यशौचदयान्विता । सर्वलक्षणसंपन्ना विनयेन नयेन च ॥ ५४ ॥
स तु राजा तया सार्धं देवदेवं जनार्दनम् । आराधयामास विभुं परमेण समाधिना ॥ ५५ ॥
होमैर्जपैस्तथा दानैरुपवासैश्च भक्तितः । पूजाभिश्चानु दिवसं तन्मना नान्यमानसः ॥ ५६ ॥
एकदा तु समं स्नातौ तौ तु भार्यापती जले । भागीरथ्यास्समुत्तीर्णौ कार्त्तिक्यां समुपोषितौ ।
पाषण्डिनमपश्येतामायान्तं संमुखं द्विज ॥ ५७ ॥
चापाचार्यस्य तस्यासौ सखा राज्ञो महात्मनः । अतस्तद्गौरवात्तेन सहालापमथाकरोत् ॥ ५८ ॥
न तु सा वाग्यता देवी तस्य पत्नी पतिव्रता । उपोषिताऽस्मीति रविं तस्मिन्दृष्टे ददर्श ह ॥ ५९ ॥
समागम्य यथान्यायं दंपती तौ यथाविधि । विष्णोः पूजादिकं सर्वं कृतवन्तौ द्विजोत्तम ॥ ६० ॥
कालेन गच्छता राजा ममारासौ सपत्नजित् । अन्वारुरोह तं देवी चितास्थं भूपतिं पतिम् ॥ ६१ ॥
स तु तेनापचारेण श्वा जज्ञे वसुधाधिपः । उपोषितेन पाषंडसल्लापो यत्कृतोऽभवत् ॥ ६२ ॥
सा तु जातिस्मरा जज्ञे काशीराजसुता शुभा । सर्वविज्ञानसंपूर्णा सर्वलक्षणपूजिता ॥ ६३ ॥
तां पिता दातुकामोऽभूद्वराय विनिवारितः । तयैव तन्व्या विरतो विवाहारंभतो नृपः ॥ ६४ ॥
ततस्सा दिव्यया दृष्ट्या दृष्ट्वा श्वानं निजं पतिम् । विदिशाख्यं पुरं गत्वा तदवस्थं ददर्श तम् ॥ ६५ ॥
तं दृष्ट्वैव महाभागं श्वभूतं तु पतिं तथा । ददौ तस्मै वराहारं सत्कारप्रवणं शुभा ॥ ६६ ॥
भुञ्जन्दत्तं तया सोऽन्नमतिमृष्टमभीप्सितम् । स्वजातिललितं कुर्वन्बहु चाटु चकार वै ॥ ६७ ॥
अतीव व्रीडिता बाला कुर्वता चाटु तेन सा । प्रणामपूर्वमाहेदं दयितं तं कुयोनिजम् ॥ ६८ ॥
स्मर्यतां तन्महाराज दाक्षिण्याल्लपितं त्वया । येन श्वयोनिमापन्नो मम चाटुकरो भवान् ॥ ६९ ॥
पाषण्डिनं समाभाष्य तीर्थस्नानादनन्तरम् । प्राप्तोऽसि कुत्सितां योनिं किन्न स्मरसि तत्प्रभो ॥ ७० ॥

श्रीपराशरः—

तयैवं स्मारिते तस्मिन्पूर्वजातिकृते तदा । दध्यौ चिरमथावाप निर्वेदमतिदुर्लभम् ॥ ७१ ॥
निर्विण्णचित्तस्स ततो निर्गम्य नगराद्बहिः । मरुप्रपतनं कृत्वा सार्गालीं योनिमागतः ॥ ७२ ॥
सापि द्वितीये संप्राप्ते वीक्ष्य दिव्येन चक्षुषा । ज्ञात्वा सृगालं तं द्रष्टुं ययौ कोलाहलं गिरिम् ॥ ७३ ॥
तत्रापि दृष्ट्वा तं प्राह सार्गालीं योनिमागतम् । भर्तारमतिचार्वंगी तनया पृथिवीक्षितः ॥ ७४ ॥
अपि स्मरसि राजेन्द्र श्वयोनिस्थस्य यन्मया । प्रोक्तं ते पूर्वचरितं पाषण्डालापसंश्रयम् ॥ ७५ ॥
पुनस्तयोक्तं स ज्ञात्वा सत्यं सत्यवतां वरः । कानने स निराहारस्तत्याज स्वं कलेवरम् ॥ ७६ ॥

स्मर्यतामिति ॥ चाटु—प्रीतिचेष्टा, स्मर्यताम् ॥ ७०, ७१ ॥
निर्विण्णचित्त इति ॥ मरुप्रपतनं—गिरितटात्पातः ॥ ७२—७६ ॥

भूयस्ततो वृको जज्ञे गत्वा तं निर्जने वने। स्मारयामास भर्तारं पूर्ववृत्तमनिन्दिता ॥ ७७ ॥
न त्वं वृको महाभाग राजा शतधनुर्भवान्। श्वा भूत्वा त्वं सृगालोऽभूर्वृकत्वं सांप्रतं गतः ॥ ७८ ॥
स्मारितेन यदा त्यक्तस्तेनात्मा गृध्रतां गतः। अपापा सा पुनश्चैनं बोधयामास भामिनी ॥ ७९ ॥
नरेन्द्र स्मर्यतामात्मा ह्यलं ते गृध्रचेष्टया। पाषण्डालापजातोऽयं दोषो यद्गृध्रतां गतः ॥ ८० ॥
ततः काकत्वमापन्नं समनन्तरजन्मनि। उवाच तन्वी भर्तारमुपलभ्यात्मयोगतः ॥ ८१ ॥
अशेषभूभृतः पूर्वं वश्या यस्मै बलिं ददुः। स त्वं काकत्वमापन्नो जातोऽद्य बलिभुक् प्रभो ॥ ८२ ॥
एवमेव बकत्वेऽपि स्मारितस्स पुरातनम्। तत्याज भूपतिः प्राणान्मयूरत्वमवाप च ॥ ८३ ॥
मयूरत्वे ततस्सा वै चकारानुगतिं शुभा। दत्तैः प्रतिक्षणं भोज्यैर्बाला तज्जातिभोजनैः ॥ ८४ ॥
ततस्तु जनको राजा वाजिमेधं महाक्रतुम्। चकार तस्यावभृथे स्नापयामास तं तदा ॥ ८५ ॥
सस्नौ स्वयं च तन्वङ्गी स्मारयामास चापि तम्। यथाऽसौ श्वसृगालादियोनिं जग्राह पार्थिवः ॥८६॥
स्मृतजन्मक्रमस्सोऽथ तत्याज स्वकलेवरम्। जज्ञे स जनकस्यैव पुत्रोऽसौ सुमहात्मनः ॥ ८७ ॥
ततस्सा पितरं तन्वी विवाहार्थमचोदयत्। स चापि कारयामास तस्या राजा स्वयंवरम् ॥ ८८ ॥
स्वयंवरे कृते सा तं संप्राप्तं पतिमात्मनः। वरयामास भूयोऽपि भर्तृभावेन भामिनी ॥ ८९ ॥
बुभुजे च तया सार्द्धं स भोगान्नृपनन्दनः। पितर्युपरते राज्यं विदेहेषु चकार सः ॥ ९० ॥
इयाज यज्ञान्सुबहून्ददौ दानानि चार्थिनाम्। पुत्रानुत्पादयामास युयुधे च सहारिभिः ॥ ९१ ॥
राज्यं भुक्त्वा यथान्यायं पालयित्वा वसुंधराम्। तत्याज स प्रियान्प्राणान्संग्रामे धर्मतो नृपः ॥९२॥
ततश्चितास्थं तं भूयो भर्तारं सा शुभेक्षणा। अन्वारुरोह विधिवद्यथापूर्वं मुदान्विता ॥ ९३ ॥
ततोऽवाप तया सार्धं राजपुत्र्या स पार्थिवः। ऐन्द्रानतीत्य वै लोकाँल्लोकान्कामदुहोऽक्षयान् ॥९४॥
स्वर्गाक्षयत्वमतुलं दांपत्यमतिदुर्लभम्। प्राप्तं पुण्यफलं प्राप्य संशुद्धिं तां द्विजोत्तम ॥ ९५ ॥
एष पाषण्डसंभाषादोषः प्रोक्तो मया द्विज। तथाऽश्वमेधावभृथस्नानमाहात्म्यमेव च ॥ ९६ ॥
तस्मात्पाषण्डिभिः पापैरालापस्पर्शनं त्यजेत्। विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः ॥ ९७ ॥
क्रियाहानिर्गृहे यस्य मासमेकं प्रजायते। तस्यावलोकनात्सूर्यं प्रपश्येन्मतिमान्नरः ॥ ९८ ॥
किं पुनर्यैस्तु संत्यक्ता त्रयी सर्वात्मना द्विज। पाषण्डभोजिभिः पापैर्वेदवादविरोधिभिः ॥ ९९ ॥
सहालापस्तु संसर्गः सहास्या चातिपापिनी। पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥ १०० ॥

भूय इति ॥ वृकः—वनश्वा ॥ ७७–८१ ॥ अशेषेति ॥ बलिः—उपहारः पिण्डश्च ॥ ८२–९३ ॥
ऐन्द्रान् लोकानतीत्य कामदुहो लोकानवापेत्यन्वयः ॥ ९४ ॥
स्वर्गेति ॥ दांपत्यं—मिथुनं, तां–पूर्वोक्तां संशुद्धिं प्राप्य पुण्यफलमतुलं स्वर्गाक्षयत्वं प्राप्तमित्यन्वयः ॥ ९५–९८ ॥ किं पुनरीति ॥ पाषण्डान् भोजयन्ति, तदन्नं भुञ्जत इति वा पाषण्डभोजिनः ॥ ९९, १०० ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान्बैडालव्रतिकाञ्छठान् । हैतुकान्बकवृत्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥ १०१ ॥

दूरतस्तैस्तु संपर्कस्त्याज्यश्चाप्यतिपापिभिः । पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान्परिवर्जयेत् ॥ १०२ ॥

एते नग्नास्तवाख्याता दृष्टाः श्राद्धोपघातकाः । येषां संभाषणात्पुंसां दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥ १०३ ॥

एते पाषण्डिनः पापा न ह्येतानालपेद्बुधः । पुण्यं नश्यति संभाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् ॥ १०४ ॥

पुंसां जटाधरणमौण्ड्यवतां वृथैव मोघाशिनामखिलशौचनिराकृतानाम् ।
तोयप्रदानपितृपिण्डबहिष्कृतानां संभाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ॥ १०५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे तृतीयेंशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

॥ समाप्तश्च तृतीयोंऽशः ॥

पाषण्डिन इति ॥ पाषण्डिलक्षणं तूक्तं यथा— * भ्रष्टः स्वधर्मात्पाषण्डो विकर्मस्थो निषिद्धकृत् । यश्च धर्मध्वजो नित्यं सुरध्वज इवोच्छ्रितः ॥ धर्मध्वजः—दंडकमंडल्वादिः धर्मचिह्नम् । * प्रच्छन्नानि च पापानि बैडालं नाम तद्व्रतम् * तद्व्रतं—तस्य व्रतम् । * प्रियं वक्ति पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम् । व्यक्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः॥ संदेहकृद्धेतुभिर्यः सत्कर्मसु स हैतुकः । अर्वाग्दृष्टिर्नैकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥ शठो मिथ्याविनीतश्च बकवृत्तिरुदाहृतः ॥ इति ॥ १०१—१०४ ॥

पुंसामिति ॥ मोघाशिनां—देवातिथिपितृपूजानुपयुक्तान्नभोजिनाम् ॥ १०५ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये तृतीयेंशेऽष्टादशोऽध्यायः ॥

तृतीयोंऽशः समाप्तः

श्रीमते रामानुजाय नमः

चतुर्थेंऽशे प्रथमोऽध्यायः

मैत्रेय:—भगवन्यन्नरैः कार्यं साधुकर्मण्यवस्थितैः। तन्मह्यं गुरुणाऽऽख्यातं नित्यनैमित्तिकात्मकम् ॥१॥
वर्णधर्मास्तथाऽऽख्याता धर्मा ये चाश्रमेषु च। श्रोतुमिच्छाम्यहं वंशं राज्ञां तद्ब्रूहि मे गुरो ॥ २ ॥
श्रीपराशर:—मैत्रेय श्रूयतामयमनेकयज्वशूरवीरधीरभूपालालंकृतो ब्रह्मादिर्मानवो वंशः ॥ ३ ॥
तदस्य वंशस्यानुपूर्वीमशेषपापप्रक्षालनाय मैत्रेयैतां शृणु ॥ ४ ॥

सकलजगतामादिरनादिभूतस्स ऋग्यजुस्सामादिमयो भगवान् विष्णुः। तस्य ब्रह्मणो मूर्तं स्वरूपं हिरण्यगर्भाख्यो ब्रह्माण्डभूतो भगवान् ब्रह्मा वै प्राग्बभूव ॥ ५ ॥
ब्रह्मणश्च दक्षिणांगुष्ठजन्मा दक्षः प्रजापतिः। दक्षस्याप्यदितिरदितेर्विवस्वान् विवस्वतो मनुः ॥ ६ ॥
मनोरिक्ष्वाकुनृगधृष्टशर्यातिनरिष्यंतनाभागदिष्टकरूषपृषध्राख्या नव पुत्रा बभूवुः ॥ ७ ॥
इष्टिं च मित्रावरुणयोर्मनुः पुत्रकामश्चकार ॥ ८ ॥ तत्र तावदपह्नुते होतुरपचारादिला नाम कन्या बभूव ॥ ९ ॥ सैव च मित्रावरुणयोः प्रसादात्सुद्युम्नो नाम मनोः पुत्रो मैत्रेयासीत् ॥ १० ॥
पुनश्चेश्वरकोपात्स्त्री सती सा तु सोमसूनोर्बुधस्याश्रमसमीपे बभ्राम ॥ ११ ॥
सानुरागश्च तस्यां बुधः पुरूरवसमात्मजमुत्पादयामास ॥ १२ ॥ जाते च तस्मिन्नमिततेजोभिः परमर्षिभिरिष्टिमय ऋङ्मयो यजुर्मयस्साममयोऽथर्वणमयस्सर्वमयो मनोमयो ज्ञानमयो विज्ञानमयोऽन्नमयोऽमृतमयो नकिंचिन्मयो भगवान् यज्ञपुरुषस्वरूपी सुद्युम्नस्य पुंस्त्वमभिलषद्भिर्यथावदिष्टस्तत्प्रसादादिला पुनरपि सुद्युम्नोऽभवत् ॥ १३ ॥ तस्याप्युत्कलगयविनतास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ १४ ॥ सुद्युम्नस्तु स्त्रीपूर्वत्वाद्राज्यभागं न लेभे ॥ १५ ॥ तत्पित्रा तु वसिष्ठवचनात्प्रतिष्ठानं नाम नगरं सुद्युम्नाय दत्तं तच्चासौ पुरूरवसे प्रादात् ॥ १६ ॥

चतुर्थेंऽशे प्रथमोऽध्यायः

तृतीयेंऽशे भगवतस्स्थितिहेतुभूतमन्वादिरूपभेदानामविकारभेद उक्तः। विशेषतश्च जगतः स्थितिहेतुवर्णाश्रमधर्मः सदाचारश्चोक्तः। चतुर्थेंऽशे तु तत्स्थापकधार्मिकसोमसूर्योद्भवक्षत्रवंशास्तदनुचरितं चोच्यते ॥ १, २ ॥

मैत्रेयेति ॥ वीरः—उत्साही। शूरः—पराभिभावी ॥ ३—५ ॥

ब्रह्मण इति ॥ * अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्षया दुहिता तव तां देवा अन्वजायन्त * इत्यादिश्रुतिसम्मतत्वाद्ब्रह्मदक्षादिक्रम उक्तः। न तु ब्रह्ममरीच्यादिः ॥ ६, ७ ॥

इष्टिं चेति ॥ इक्ष्वाक्वादिपुत्रोत्पत्तेः पूर्वं इष्टिं चकार। तस्मादिक्ष्वाक्वाद्युत्पत्तेः प्राक् इळाजन्म, * अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापतिः ॥ अनुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेष्वेतेषु सुव्रत ॥ * इति वायूक्तेः ॥ ८—१२ ॥

जाते चेति ॥ नकिंचिन्मयः—कर्मकृतदेवादिरूपतत्कृतज्ञानसंकोचादिरहितः ॥ १३—१६ ॥

[तदन्वयाश्च क्षत्रियास्सर्वे दिक्ष्वभवन् ।] पृषध्रस्तु मनुपुत्रो गुरुगोवधाच्छूद्रत्वमगमत् ॥ १७ ॥
मनोः पुत्रः करूषः करूषात्कारूषाः क्षत्रिया महाबलपराक्रमा बभूवुः ॥ १८ ॥
दिष्टपुत्रस्तु नाभागो वैश्यतामगमत्तस्माद्बलंधनः पुत्रोऽभवत् ॥ १९ ॥ बलंधनाद्वत्सप्रीतिरुदारकीर्त्तिः ॥
२० ॥ वत्सप्रीतेः प्रांशुरभवत् ॥ २१ ॥ प्रजापतिश्च प्रांशोरेकोऽभवत् ॥ २२ ॥ ततश्च खनित्रः ॥ २३ ॥
तस्माच्चक्षुपः ॥ २४ ॥ चक्षुपाच्चातिबलपराक्रमो विंशोऽभवत् ॥ २५ ॥ ततो विविंशकः ॥ २६ ॥
तस्माच्च खनिनेत्रः ॥ २७ ॥ ततश्चातिविभूतिः ॥ २८ ॥ अतिविभूतेरतिबलपराक्रमः करंधमः
पुत्रोऽभवत् ॥ २९ ॥ तस्मादप्यविक्षित् ॥ ३० ॥ अविक्षितोऽप्यतिबलपराक्रमः पुत्रो मरुत्तो नामाऽ-
भवत् । यस्येमावद्यापि श्लोकौ गीयेते ॥ ३१ ॥

मरुत्तस्य यथा यज्ञस्तथा कस्याभवद्भुवि । सर्वं हिरण्मयं यस्य यज्ञवस्त्वतिशोभनम् ॥ ३२ ॥
अमाद्यदिन्द्रस्सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः । मरुतः परिवेष्टारस्सदस्याश्च दिवौकसः ॥ ३३ ॥

स मरुत्तश्चक्रवर्त्ती नरिष्यन्तनामानं पुत्रमवाप ॥ ३४ ॥ तस्माच्च दमः ॥ ३५ ॥ दमस्य पुत्रो राज-
वर्धनो जज्ञे ॥ ३६ ॥ राजवर्द्धनात्सुवृद्धिः ॥ ३७ ॥ सुवृद्धेः केवलः ॥ ३८ ॥ केवलात्सुधृतिरभूत् ॥
३९ ॥ ततश्च नरः ॥ ४० ॥ तस्माच्चंद्रः ॥ ४१ ॥ ततः केवलोऽभूत् ॥ ४२ ॥ केवलाद्बंधुमान् ॥ ४३ ॥
बंधुमतो वेगवान् ॥ ४४ ॥ वेगवतो बुधः ॥ ४५ ॥ ततश्च तृणबिंदुः ॥ ४६ ॥ तस्याप्येका कन्या
इलविलानाम ॥ ४७ ॥ ततश्चालंबुसानाम वराप्सरास्तृणबिंदुं भेजे ॥ ४८ ॥ तस्यामप्यस्य विशालो
जज्ञे यः पुरीं विशालां निर्ममे ॥ ४९ ॥ हेमचंद्रश्च विशालस्य पुत्रोऽभवत् ॥ ५० ॥ ततश्चंद्रः ॥ ५१ ॥
तत्तनयो धूम्राक्षः ॥ ५२ ॥ तस्यापि संजयोऽभूत् ॥ ५३ ॥ संजयात्सहदेवः ॥ ५४ ॥ ततश्च कृशाश्वो
नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ५५ ॥ सोमदत्तः कृशाश्वाज्जज्ञे यो दशाश्वमेधानाजहार ॥ ५६ ॥ तत्पुत्रो जनमे-
जयः ॥ ५७ ॥ जनमेजयात्सुमतिः ॥ ५८ ॥ एते वैशालिका भूभृतः ॥ ५९ ॥ श्लोकोऽप्यत्र
गीयते ॥ ६० ॥

तृणबिंदोः प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः । दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तोऽतिधार्मिकाः ॥ ६१ ॥

शर्यातेः कन्या सुकन्यानामाभवत् यामुपयेमे च्यवनः ॥ ६२ ॥ आनर्तनामा परमधार्मिकश्शर्यातिपुत्रोऽ-
भवत् ॥ ६३ ॥ आनर्तस्यापि रेवतनामा पुत्रो जज्ञे, योऽसावानर्तविषयं बुभुजे पुरीं च कुशस्थली-
मध्युवास ॥ ६४ ॥ रेवतस्यापि रैवतः पुत्रः ककुद्मिनामा धर्मात्मा भ्रातृशतस्य ज्येष्ठोऽभवत् ॥ ६५ ॥
तस्य च रेवतीनाम कन्याऽभवत् ॥ ६६ ॥

स तामादाय कस्येयमर्हतीति भगवन्तमब्जयोनिं प्रष्टुं ब्रह्मलोकं जगाम ॥ ६७ ॥ तावच्च ब्रह्मणोऽन्तिके
हाहाहूहूसंज्ञाभ्यां गंधर्वाभ्यामतितानं नाम दिव्यं गांधर्वमगीयत ॥ ६८ ॥

पृषध्र इति ॥ सूचीकटाहन्यायेनाल्पत्वात्प्रथमं पृषध्रादिवंशोक्तिः । बलंधनोत्पत्तेः पश्चान्नाभागस्य वैश्यत्वप्राप्तिः ॥ १७—३२ ॥ अमाद्यदिति ॥ परिवेष्टारः—भोजयितारः ॥ ३३—६६ ॥

स इति ॥ ब्रह्मलोकं जगामेति ॥ ब्रह्मलोकः—सत्यलोकः न तु मेरुस्थः ; यतो रैवते ब्रह्मणोन्तिके तिष्ठत्येव मेरुस्थो ब्रह्मा देवैस्सहाष्टाविंशद्द्वापरांते कृष्णावतारार्थं क्षीरोदमगमदिति पंचमेंशे वक्ष्यति । अतस्सत्यलोकस्थहिरण्यगर्भांशोऽन्यो ब्रह्मा मेरुस्थ इति न विरोधः ॥ ६७, ६८ ॥

तच्च त्रिमार्गपरिवृत्तैरनेकयुगपरिवृ(र्त्ति)त्तीः तिष्ठन्नपि रैवतश्शृण्वन्मुहूर्तमिव मेने ॥ ६९ ॥
गीतावसाने च भगवन्तमब्जयोनिं प्रणम्य रैवतः कन्यायोग्यं वरमपृच्छत् ॥ ७० ॥
ततश्चासौ भगवानकथयत् कथय योऽभिमतस्ते वर इति ॥ ७१ ॥ पुनश्च प्रणम्य भगवते तस्मै यथाभिमतानात्मनस्स वरान् कथयामास क एषां भगवतोऽभिमत इति यस्मै कन्यामिमां प्रयच्छामीति ॥ ७२ ॥ ततः किंचिदवनतशिरास्ससस्मितं भगवानब्जयोनिराह ॥ ७३ ॥ य एते भवतोऽभिमता नैतेषां सांप्रतं पुत्रपौत्रापत्यापत्यसंततिरप्यवनीतलेऽस्ति ॥ ७४ ॥ बहूनि तवात्रैव गांधर्वं शृण्वतश्चतुर्युगान्यतीतानि ॥ ७५ ॥ सांप्रतं महीतलेऽष्टाविंशतितममनोश्चतुर्युगमतीतप्रायं वर्तते ॥ ७६ ॥ आसन्नो हि कलिः ॥ ७७ ॥ अन्यस्मै कन्यारत्नमिदं भवतैकाकिनाऽभिमताय देयम् ॥ ७८ ॥ भवतोऽपि पुत्रमित्रकलत्रमंत्रिभृत्यबंधुबलकोशादयस्समस्ताः कालेनैतेनात्यन्तमतीताः ॥ ७९ ॥ ततः पुनरप्युत्पन्नसाध्वसो राजा भगवन्तं प्रणम्य पप्रच्छ ॥ ८० ॥ भगवन्नेवमवस्थिते मयेयं कस्मै देयेति ॥ ८१ ॥ ततस्स भगवान् किंचिदवनम्रकंधरः कृताञ्जलिर्भूत्वा सर्वलोकगुरुरंभोजयोनिराह ॥ ८२ ॥

ब्रह्मोवाच—न ह्यादिमध्यान्तमजस्य यस्य विद्मो वयं सर्वमयस्य धातुः ।
न च स्वरूपं न परं प्रभावं न चैव सारं परमेश्वरस्य ॥ ८३ ॥
कलामुहूर्तादिमयश्च कालो न यद्विभूतेः परिणामहेतुः । अजन्मनाशस्य सदैकमूर्तेरनामरूपस्य सनातनस्य ॥
यस्य प्रसादादहमच्युतस्य भूतः प्रजासृष्टिकरोऽन्तकारी ।
क्रोधाच्च रुद्रः स्थितिहेतुभूतो यस्माच्च मध्ये पुरुषः परस्मात् ॥ ८५ ॥
मद्रूपमास्थाय सृजत्यजो यः स्थितौ च योऽसौ पुरुषस्वरूपी ।
रुद्रस्वरूपेण च योऽत्ति विश्वं धत्ते तथाऽनन्तवपुस्समस्तम् ॥ ८६ ॥
पाकाय योऽग्नित्वमुपैति लोकान्बिभर्त्ति पृथ्वीवपुरव्ययात्मा ।
शक्रादिरूपी परिपाति विश्वमर्केन्दुरूपश्च तमो हिनस्ति ॥ ८७ ॥

तदिति ॥ परिवृत्तयः—परिवर्ताः । एते दत्तिलादिषु द्रष्टव्याः । त्रिमार्गपरिवृत्तैः चित्रदक्षिणधात्र्याख्यास्त्रिमार्गाः तद्विषये कालविशेषयुक्तगीतगानक्रियाभ्याम् । अनेकयुगपरिवृत्तीरिति कालाध्वनोरिति द्वितीया । परिवृत्तीरिति च पाठः ॥ ६९–७५ ॥ सांप्रतमिति ॥ अष्टाविंशतितमं चतुर्युगम् ॥ ७६–८२ ॥

न हीति ॥ स्वरूपं—ज्ञानानंदादिलक्षणम् । प्रभावम्—* पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी * इत्याद्युक्तं प्रभावम् । सारम्—विश्वधारणनियमनादिक्षमं बलम् ॥ ८३ ॥

कलेति ॥ कलामुहूर्तेत्यनेन * त्रिपादस्यामृतं दिवि * * यत्र पूर्वे साध्यास्संन्ति देवाः * दिव्यं स्थानमजरम् * इत्यादिश्रुतिसिद्धस्य परमपदस्याकालकाल्यत्वमुच्यते । अजन्मनाशस्य—कर्मनिमित्तशरीरग्रहणतद्वियोगरहितस्य । सदैकमूर्तेः—सदैकरूपस्य । समस्तमूर्तेरिति च पाठः । अनामरूपस्य—कर्मकृतदेवादिनामरूपास्पृष्टस्य ॥ ८४ ॥

यस्येति ॥ यस्माच्च मध्य इति । स्रष्टृसंहर्त्रोर्मध्ये स्थितिहेतुभूतः पुरुषस्स्वयं परस्माद्यस्माद्रामादिवत् प्रादुर्भूतः ॥ ८५–८७ ॥

करोति चेष्टाश्श्वसनस्वरूपी लोकस्य तृप्तिं च जलान्नरूपी ।
ददाति विश्वस्थितिसंस्थितस्तु सर्वावकाशं च नभस्स्वरूपी ॥ ८८ ॥

यस्सृज्यते सर्गकृदात्मनैव यः पाल्यते पालयिता च देवः ।
विश्वात्मकस्संह्रियतेऽन्तकारी पृथङ्‌ त्रयस्यास्य च योऽव्ययात्मा ॥ ८९ ॥

यस्मिञ्जगद्यो जगदेतदाद्यो यं चाश्रितोऽस्मिञ्जगति स्वयंभूः ।
स सर्वभूतप्रभवो धरित्र्यां स्वांशेन विष्णुर्नृपतेऽवतीर्णः ॥ ९० ॥

कुशस्थली या तव भूप रम्या पुरी पुराऽभूदमरावतीव ।
सा द्वारका संप्रति तत्र चास्ते स केशवांशो बलदेवनामा ॥ ९१ ॥

तस्मै त्वमेनां तनयां नरेन्द्र प्रयच्छ मायामनुजाय जायाम् ।
श्लाघ्यो वरोऽसौ तनया तवेयं स्त्रीरत्नभूता सदृशो हि योगः ॥ ९२ ॥

श्रीपराशरः—इतीरितोऽसौ कमलोद्भवेन भुवं समासाद्य पतिः प्रजानाम् ।
ददर्श ह्रस्वान् पुरुषान् विरूपानल्पौजसस्स्वल्पविवेकवीर्यान् ॥ ९३ ॥

कुशस्थलीं तां च पुरीमुपेत्य दृष्ट्वाऽन्यरूपां प्रददौ स कन्याम् ।
सीरायुधाय स्फटिकाचलाभवक्षस्थलायातुलधीर्नरेंद्रः ॥ ९४ ॥

उच्चप्रमाणामिति तामवेक्ष्य स्वलांगलाग्रेण स तालकेतुः ।
विनामयामास ततश्च साऽपि बभूव सद्यो वनिता यथाऽन्या ॥ ९५ ॥

तां रेवतीं रैवतभूपकन्यां सीरायुधोऽसौ विधिनोपयेमे ।
दत्त्वाऽथ कन्यां स नृपो जगाम हिमालयं वै तपसे धृतात्मा ॥ ९६ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

करोतीति ॥ विश्वस्थितिसंस्थितः—विश्वस्थित्यै संस्थितः, * विष्टभ्याहम् * इत्युक्तत्वात् ॥ ८८ ॥

यस्सृज्यत इति ॥ सर्गकृद्यः विश्वात्मना आत्मनैव सृज्यत इत्यन्वयः । आत्मनेति प्रकृत्या तृतीया । विश्वात्मभूतः स्वयमेव सृज्यत इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । त्रयस्य सृज्यादेः स्रष्ट्रादेश्च । पृथङ् न यस्यास्तीति पाठे एतदनात्मकं नास्तीत्यर्थः । * न तदस्ति विना यत्स्यात् * इति ॥ ८९, ९० ॥

कुशस्थलीति ॥ पूर्वं वेलास्थिता सती कुशस्थली कृष्णेन समुद्राल्लब्धद्वादशयोजनस्थलेन सह द्वारका कृता ॥ ९१ ॥ तस्मा इति ॥ मायामनुजाय—संकल्पभूतमनुजाय ॥ ९२–९६ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने चतुर्थेंशे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीपराशरः—

यावच्च ब्रह्मलोकात्स ककुद्मी रैवतो नाभ्येति तावत्पुण्यजनसंज्ञा राक्षसास्तामस्य पुरीं कुशस्थलीं निजघ्नुः ॥ १ ॥ तच्चास्य भ्रातृशतं पुण्यजनत्रासाद्दिशो भेजे ॥ २ ॥ तदन्वयाश्च क्षत्रियास्सर्वदिक्ष्वभवन् ॥ ३ ॥ धृष्टस्यापि वार्ष्टकं क्षत्रमभवत् ॥ ४ ॥ नाभागस्यात्मजो नाभागसंज्ञोऽभवत् ॥ ५ ॥ तस्याप्यंबरीषः ॥ ६ ॥ अंबरीषस्यापि विरूपोऽभवत् ॥ ७ ॥ विरूपात्पृषदश्वो जज्ञे ॥ ८ ॥ ततश्च रथीतरः ॥ ९ ॥ अत्रायं श्लोकः—

एते क्षत्रप्रसूता वै पुनश्चांगिरसाः स्मृताः । रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ इति ॥ १० ॥ क्षुतवतश्च मनोरिक्ष्वाकुः पुत्रो जज्ञे घ्राणतः ॥ ११ ॥

तस्य पुत्रशतप्रधानाः विकुक्षिनिमिदंडाख्यास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ १२ ॥ शकुनिप्रमुखाः पंचाशत्पुत्राः उत्तरापथरक्षितारो बभूवुः ॥ १३ ॥ चत्वारिंशदष्टौ च दक्षिणापथभूपालाः ॥ १४ ॥ स चेक्ष्वाकुरष्टकायामुत्पाद्य श्राद्धार्हं मांसमानयेति विकुक्षिमाज्ञापयामास ॥ १५ ॥ तथेति गृहीताज्ञो विधृतशरासनो वनमभ्येत्यानेकशो मृगान् हत्वा श्रान्तोऽतिक्षुत्परीतो विकुक्षिरेकं शशमभक्षयत्, शेषं च मांसमानीय पित्रे निवेदयामास ॥ १६ ॥ इक्ष्वाकुणा इक्ष्वाकुकुलाचार्यो वसिष्ठस्तत्प्रोक्षणाय चोदितः प्राह, अलमनेनामेध्येनामिषेण, दुरात्मनाऽनेन तव पुत्रेणैतन्मांसमुपहतं यतोऽनेन शशो भक्षितः॥१७॥ ततश्चासौ विकुक्षिर्गुरुणैवमुक्तश्शशादसंज्ञामवाप, पित्रा च परित्यक्तः ॥ १८ ॥ पितर्युपरते चासावखिलामेतां पृथ्वीं धर्मतश्शशास ॥ १९ ॥ शशादस्य तस्य पुरंजयो नाम पुत्रोऽभवत् ॥ २० ॥ तस्येदं चान्यत् ॥ २१ ॥ पुरा हि त्रेतायां देवासुरयुद्धमतिभीषणमभवत् ॥ २२ ॥ तत्र चातिबलिभिरसुरैरमराः पराजितास्ते भगवन्तं विष्णुमाराधयांचक्रुः ॥ २३ ॥ प्रसन्नश्च देवानामनादिनिधनोऽखिलजगत्परायणो नारायणः प्राह ॥ २४ ॥ ज्ञातमेतन्मया युष्माभिर्यदभिलषितं, तदर्थमिदं श्रूयताम्॥२५॥ पुरंजयो नाम राजर्षेश्शशादस्य तनयः क्षत्रियवरो यस्तस्य शरीरेऽहमंशेन स्वयमेवावतीर्य तानशेषानसुरान्निहनिष्यामि; तद्भवद्भिः पुरंजयोऽसुरवधार्थमुद्योगं कार्यतामिति ॥ २६ ॥ एतच्च श्रुत्वा प्रणम्य भगवन्तं विष्णुममराः पुरंजयसकाशमाजग्मुरूचुश्चैनम् ॥ २७ ॥

अथ द्वितीयोऽध्यायः

१–९ ॥ एत इति ॥ रथीतराणां प्रवराः—वंश्याः केनचित्संबंधेनांगिरोगणप्रविष्टत्वात्क्षत्रजत्वाच्च ब्रह्मक्षत्रतां गताः । एतेषां हि तपसैव ब्रह्मत्वं, यथाह वायुः—* विश्वामित्रो नरपतिर्मांधाता संकृतिः कपिः । वार्ध्राश्वः पुरुकुत्सश्च भाखान् गृत्समदः प्रभुः ॥ अर्ष्टिषेणोऽजमीढश्च छागो गार्ग्यस्तथैव च । कक्षीवांश्च विरूपश्च मुद्गलो हरितस्तथा ॥ रथीतरश्च कण्वश्च विष्णुवृद्धादयो नृपाः । क्षत्रोपेता द्विजा ह्येते तपसा चर्षितां गताः ॥ * इति ॥ १० ॥ क्षुतवत इति ॥ क्षुतवतः—क्षुतं कुर्वतः इति इक्ष्वाकुनामनिरुक्तिः ॥ ११–२० ॥

तस्येति ॥ इदं चान्यत्—तस्य पुरंजयस्य ककुत्स्थ इति नाम ॥ २१–२७ ॥

भोभोः क्षत्रियवर्यास्माभिरभ्यर्थितेन भवताऽस्माकमरातिवधोद्यतानां कर्तव्यं साहाय्यमिच्छामः; तद्भवताऽस्माकमभ्यागतानां प्रणयभंगो न कार्य इत्युक्तः पुरंजयः प्राह ॥ २८ ॥ त्रैलोक्यनाथो योऽयं राजा युष्माकमिन्द्रः शतक्रतुः, अस्य यद्यहं स्कंधाधिरूढो युष्मादरातिभिस्सह योत्स्ये तदहं भवतां सहायः स्याम् ॥ २९ ॥

इत्याकर्ण्य समस्तदेवैरिन्द्रेण च बाढमित्येव समन्विच्छितम् ॥ ३० ॥ ततश्च शतक्रतोर्वृषभरूपधारिणः ककुदि स्थितोऽति(तो)रोपसमन्वितो भगवतश्चराचरगुरोरच्युतस्य तेजसाऽऽप्यायितो देवासुरसंग्रामे समस्तानेवासुरान्निजघान ॥ ३१ ॥ यतश्च वृषभककुदि स्थितेन तेन राज्ञा दैतेयबलं निषूदितं ततश्चासौ ककुत्स्थसंज्ञामवाप ॥ ३२ ॥ ककुत्स्थस्याप्यनेनाः पुत्रोऽभवत् ॥ ३३ ॥ पृथुरनेनसः ॥ ३४ ॥ पृथो विष्टराश्वः ॥ ३५ ॥ तस्यापि चान्द्रो युवनाश्वः ॥ ३६ ॥ चान्द्रस्य तस्य युवनाश्वस्य शावस्तः यः पुरीं शावस्तीं निवेशयामास ॥ ३७ ॥ शावस्तस्य बृहदश्वः ॥ ३८ ॥ तस्यापि कुवलयाश्वः ॥ ३९ ॥ योऽसावुदङ्कस्य महर्षेरपकारिणं दुंदुनामानमसुरं वैष्णवेन तेजसाऽऽप्यायितः पुत्रसहस्रैरेकविंशतिभिः परिवृतो जघान दुंदुमारसंज्ञां चावाप ॥ ४० ॥ तस्य च तनयास्समस्ता एव दुंदुमुखनिश्वासाग्निना विप्लुष्टा विनेशुः ॥ ४१ ॥ दृढाश्वचंद्राश्वकपिलाश्वाश्च त्रयः केवलं शेषिताः ॥ ४२ ॥ दृढाश्वाद्धर्यश्वः ॥ ४३ ॥ तस्माच्च निकुंभः ॥ ४४ ॥ निकुंभस्यामिताश्वः ॥ ४५ ॥ ततश्च कृशाश्वः ॥ ४६ ॥ तस्माच्च प्रसेनजित् ॥ ४७ ॥ प्रसेनजितो युवनाश्वोऽभवत् ॥ ४८ ॥ तस्य चापुत्रस्यातिनिर्वेदान्मुनीनामाश्रम-मण्डले निवसतो दयालुभिर्मुनिभिरपत्योत्पादनायेष्टिः कृता ॥ ४९ ॥ तस्यां च मध्यरात्रौ निवृत्तायां मन्त्रपूतजलपूर्णं कलशं वेदिमध्ये निवेश्य ते मुनयः सुषुपुः ॥ ५० ॥ सुप्तेषु तेषु अतीव तृट्परीतस्स भूपालस्तमाश्रमं विवेश ॥ ५१ ॥ सुप्तांश्च तान्नैवोत्थापयामास ॥ ५२ ॥ तच्च कलशजलमपरि-मेयमाहात्म्यमंत्रपूतं पपौ ॥ ५३ ॥ प्रबुद्धाश्च ऋषयः पप्रच्छुः केनैतन्मंत्रपूतं वारि पीतम् ॥ ५४ ॥ अत्र हि पीते राज्ञो युवनाश्वस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जनयिष्यति; इत्याकर्ण्य स राजा अजानता मया पीतमित्याह ॥ ५५ ॥ गर्भश्च युवनाश्वस्योदरे अभवत् क्रमेण च ववृधे ॥ ५६ ॥ प्राप्तसमयश्च दक्षिणांगुष्ठेन कुक्षिमवनिपतेर्निर्भिद्य स निश्चक्राम ॥ ५७ ॥ स चासौ राजा ममार ॥ ५८ ॥ जातो नामैष कं धास्यतीति ते मुनयः प्रोचुः ॥ ५९ ॥ अथागत्य देवराजोऽब्रवीत् मामयं धास्यतीति ॥ ६० ॥ ततो मांधातृनामा सोऽभवत्; वक्त्रे चास्य प्रदेशिनी देवेंद्रेण न्यस्ता तां पपौ ॥ ६१ ॥ तां चामृत-स्राविणीमास्वाद्याह्नैव स व्यवर्धत ॥ ६२ ॥ ततस्तु मांधाता चक्रवर्ती सप्तद्वीपां महीं बुभुजे ॥ ६३ ॥ तत्रायं श्लोकः ॥ ६४ ॥

भोभो इति ॥ प्रणयभंगः—प्रणयो याच्ञा ॥ २८—२९ ॥

इतीति ॥ समन्विच्छितम्—अनुमतम् ॥ ३०—३९ ॥

य इति ॥ एकविंशतिभिरित्येतत्संख्येयपरम् ॥ ४० ॥ तस्य चेति ॥ विप्लुष्टाः—दग्धाः ॥ ४१-५१ ॥

सुप्तानिति ॥ नैवोत्थापयामास क्षुत्तृट्क्षामकंठत्वान्निद्राभंगभयाद्वा ॥ ५२, ५७ ॥

स इति ॥ स चासौ राजा ममार ॥ ५८ ॥ जात इति ॥ कं धास्यतीति स्तनाभावात् ॥ ५९-६४ ॥

यावत्सूर्य उदेत्यस्तं यावच्च प्रतितिष्ठति । सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ६५ ॥
मांधाता शतबिंदो र्दुहितरं बिंदुमतीमुपयेमे ॥ ६६ ॥ पुरुकुत्समंबरीषं मुचुकुंदं च तस्यां पुत्रत्रयमुत्पादयामास ॥ ६७ ॥ पंचाशद्दुहितरस्तस्यामेव तस्य नृपतेर्बभूवुः ॥ ६८ ॥ एतस्मिन्नंतरे बह्वृचः सौभरिर्नाम महर्षिरन्तर्जले द्वादशाब्दं कालमुवास ॥ ६९ ॥ तत्र चान्तर्जले संमदो नामातिबहुप्रजोऽतिमात्रप्रमाणो मीनाधिपतिरासीत् ॥ ७० ॥ तस्य च पुत्रपौत्रदौहित्राः पृष्ठतोऽग्रतः पार्श्वयोः पक्षपुच्छशिरसां चोपरि भ्रमन्तस्तेनैव सदाऽहर्निशमतिनिर्वृता रेमिरे ॥ ७१ ॥ स चापत्यस्पर्शोपचीयमानप्रहर्षप्रकर्षो बहुप्रकारं तस्य ऋषेः पश्यतः स्वैः पुत्रपौत्रदौहित्रादिभिः सहानुदिनं सुतरां रेमे॥७२॥ अथान्तर्जलावस्थितस्सौभरिरेकाग्रतास्समाधिमपहायानुदिनं तस्य मत्स्यस्यात्मजपौत्रदौहित्रादिभिस्सहातिरमणीयं लालितमवेक्ष्याचिन्तयत् ॥ ७३ ॥ अहो धन्योऽयमीदृशमप्यनभिमतं योन्यन्तरमवाप्यैभिरात्मजपौत्रदौहित्रादिभिस्सह रममाणोऽतीवास्माकं स्पृहामुत्पादयति ॥ ७४ ॥ वयमप्येवं पुत्रादिभिस्सह ललितं रमिष्याम इत्येवमभिकांक्षन् स तस्मादन्तर्जलान्निष्क्रम्य संतानाय निवेष्टुकामः कन्यार्थं मांधातारं राजानमगच्छत् ॥ ७५ ॥ आगमनश्रवणसमनन्तरं चोत्थाय तेन राज्ञा सम्यगर्घ्यादिना पूजितः कृतासनपरिग्रहः सौभरिरुवाच राजानम् ॥ ७६ ॥

सौभरि :—निवेष्टुकामोऽस्मि नरेन्द्र कन्यां प्रयच्छ मे मा प्रणयं विभाङ्क्षीः ।
न ह्यर्थिनः कार्यवशादुपेताः ककुत्स्थवंशे विमुखाः प्रयान्ति ॥ ७७ ॥
अन्येऽपि सन्त्येव नृपाः पृथिव्यां मांधातरेषां तनयाः प्रसूताः ।
किं त्वर्थिनामर्थितदानदीक्षाकृतव्रतं श्लाघ्यमिदं कुलं ते ॥ ७८ ॥
शतार्धसंख्यास्तव सन्ति कन्यास्तासां ममैकां नृपते प्रयच्छ ।
यत्प्रार्थनाभंगभयाद्बिभेमि तस्मादहं राजवरातिदुःखात् ॥ ७९ ॥

श्रीपराशर :—इति ऋषिवचनमाकर्ण्य स राजा जराजर्झरितदेहं तमृषिमालोक्य प्रत्याख्यानकातरस्तस्माच्च शापभीतो बिभ्यत्किंचिदधोमुखश्चिरं दध्यौ ॥ ८० ॥

सौभरिरुवाच—नरेन्द्र कस्मात्समुपैषि चिन्तामसह्यमुक्तं न मयाऽत्र किंचित् ।
याऽवश्यदेया तनया तयैव कृतार्थता नो यदि किं न लभ्या ॥ ८१ ॥

श्रीपराशरः—अथ तस्य भगवतश्शापभीतस्सप्रश्रयस्तमुवाचासौ राजा ॥ ८२ ॥

यावदिति ॥ यावत्तावच्च साकल्ये ॥ ६५—७२ ॥ अथेति ॥ लालितं—क्रीडितम् ॥ ७३, ७४ ॥
वयमिति ॥ निवेष्टुकामः—उद्वोढुकामः ॥ ७५, ७६ ॥
निवेष्टुकाम इति ॥ प्रणयं—याञ्चाम्, मां विभांक्षीः—भग्नं मा कृथाः ॥ ७७, ७८ ॥
शतार्धेति ॥ अतिदुःखात्प्रार्थनाभंगभयाद्बिभेमीति यत् तस्मात्कन्यां प्रयच्छ ॥ ७९ ॥
इतीति ॥ शापतः—शापात् कारणात् । तस्मात्—मुनेः बिभ्यत् ॥ ८० ॥
नरेन्द्रेति ॥ किं न लभ्या—किं न लप्स्यते? कर्मणि लृट् । न लब्धमिति पाठे, मया किं न लब्धम्? कृतर्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ ८१, ८२ ॥

राजा—भगवन् अस्मत्कुलस्थितिरियं य एव कन्याभिरुचितोऽभिजनवान्वरस्तस्मै कन्या प्रदीयते भगवद्याच्ञा चास्मन्मनोरथानामप्यतिगोचरवर्तिनी कथमप्येषा संजाता। तदेवमुपस्थिते न विद्मः किं कुर्म इत्येतन्मयाऽचिन्त्यत इत्यभिहिते च तेन भूभुजा मुनिरचिन्तयत् ॥ ८३ ॥

अयमन्योऽस्मत्प्रत्याख्यानोपायः, वृद्धोऽयमनभिमतः स्त्रीणां किमुत कन्यकानामित्यमुना संचिन्त्यैतदभिहितम्, एवमस्तु तथा करिष्यामीति संचिन्त्य मांधातारमुवाच ॥ ८४ ॥

यद्येवं तदादिश्यतामस्माकं प्रवेशाय कन्यान्तःपुरं वर्षवरः, यदि कन्यैव काचिन्मामभिलषति तदाऽहं दारसंग्रहं करिष्यामि; अन्यथा चेत्तदलमस्माकमेतेनातीतकालारंभेणेत्युक्त्वा विरराम ॥ ८५ ॥

ततश्च मांधात्रा मुनिशापशंकितेन कन्यान्तःपुरवर्षवरस्समाज्ञप्तः ॥ ८६ ॥ तेन सह कन्यान्तःपुरं प्रविशन्नेव भगवानखिलसिद्धगंधर्वमनुष्येभ्योऽतिशयेन कमनीयं रूपमकरोत् ॥ ८७ ॥ प्रवेश्य च तमृषिमन्तःपुरे वर्षवरस्ताः कन्याः प्राह ॥ ८८ ॥ भवतीनां जनयिता महाराजस्समाज्ञापयति ॥८९॥ अयमस्मान् ब्रह्मर्षिः कन्यार्थं समभ्यागतः ॥ ९० ॥ मया चास्य प्रतिज्ञातं यद्यस्मत्कन्या या काचिद्भगवन्तं वरयति तत्कन्याच्छंदे नाहं परिपंथानं करिष्यामीत्याकर्ण्य सर्वा एव ताः कन्याः सानुरागाः सप्रमदाः करेणव इवेभयूथपतिं तमृषिमहमहमिकया वरयांबभूवुरूचुश्च ॥ ९१ ॥

अलं भगिन्योऽहमिमं वृणोमि वृणोम्यहं नैष तवानुरूपः।
ममैष भर्ता विधिनैव सृष्टस्सृष्टाऽहमस्योपशमं प्रयाहि ॥ ९२ ॥

वृतो मयाऽयं प्रथमं मयाऽयं गृहं विशन्नेव विहन्यसे किम्।
मया मयेति क्षितिपात्मजानां तदर्थमत्यन्तकलिर्बभूव ॥ ९३ ॥

यदा तु सर्वाभिरतीव हार्दाद्वृतस्स कन्याभिरनिन्द्यकीर्तिः।
तदा स कन्याधिकृतो नृपाय यथावदाचष्ट विनम्रमूर्तिः ॥ ९४ ॥

श्रीपराशरः—तदवगम्य किमेतत्कथमेतत्किं करोमि किं मयाऽभिहितमित्याकुलमतिरनिच्छन्नपि कथमपि राजाऽनुमेने ॥ ९५ ॥ कृतानुरूपविवाहश्च महर्षिस्सकला एव ताः कन्यास्स्वमाश्रममनयत् ॥ ९६ ॥

तत्र चाशेषशिल्पकल्पप्रणेतारं धातारमिवान्यं विश्वकर्माणमाहूय सकलकन्यानामेकैकस्याः प्रोत्फुल्लपंकजाः कूजत्कलहंसकारंडवादिविहंगमाभिरामजलाशयास्सोपवनास्सोपधानाः सावकाशास्साधुशय्यापरिच्छदाः प्रासादाः क्रियन्तामित्यादिदेश ॥ ९७ ॥ तच्च तथैवानुष्ठितमशेषशिल्पविशेषाचार्यः त्वष्टा दर्शितवान् ॥ ९८ ॥

भगवन्निति ॥ भवद्याच्ञा मनोरथानामगोचरवर्तिनी—अत्यंतदुर्लभा, कथमप्येषा संजाता दैवात् ॥ ८३–९० ॥ मयेति ॥ छंदे—इच्छायां, परिपंथानं—प्रातिकूल्यम्। सप्रमदाः। प्रमदो हर्षः ॥ ९१, ९२ ॥

वृत इति ॥ कलिः—कलहः ॥ ९३–९६ ॥

तत्रेति ॥ शिल्पकल्पः—शिल्पशास्त्रम् ॥ ९७, ९८ ॥

ततः परमर्षिणा सौभरिणाऽऽज्ञप्तस्तेषु गृहेष्वनिवार्यानंदकुंदमहानिधिरासांचक्रे ॥ ९९ ॥

ततोऽनवरतभक्ष्यभोज्यलेह्याद्युपभोगैरागतानुगतभृत्यादीनहर्निशमशेषगृहेषु ताः क्षितीशदुहितरो भोजयामासुः ॥ १०० ॥ एकदा दुहितृस्नेहाकृष्टहृदयस्स महीपतिःकिमतिदुःखितास्ता उत सुखिता वा? इति विचिन्त्य तस्य महर्षेराश्रमसमीपमुपेत्य स्फुरदंशुमालाललामां स्फटिकमणिमयप्रासादमालामतिरम्योपवनजलाशयां ददर्श ॥ १०१ ॥

प्रविश्य चैकं प्रासादमात्मजां परिष्वज्य कृतासनपरिग्रहः प्रवृद्धस्नेहनयनांबुगर्भोऽब्रवीत् ॥ १०२ ॥ अप्यत्र वत्से भवत्यास्सुखमुत किंचिदसुखम्? अपि ते महर्षिस्स्नेहवानुत न? स्मर्यतेऽस्मद्गृहवासः? इत्युक्ता तं तनया पितरमाह ॥ १०३ ॥ तातातिरमणीयः प्रासादोऽत्रातिमनोज्ञमुपवनमेते कलवाक्यविहंगमाभिरुताः प्रोत्फुल्लपद्माकरजलाशयाः मनोनुकूलभक्ष्यभोज्यानुलेपनवस्त्रभूषणादिभोगो मृदूनि शयनासनानि सर्वसंपत्समेतं मे गार्हस्थ्यम् ॥ १०४ ॥ तथापि केन वा जन्मभूमिर्न स्मर्यते?॥ १०५ ॥ त्वत्प्रसादादिदमशेषमतिशोभनम् ॥ १०६ ॥ किं त्वेकं ममैतद्दुःखकारणं यदस्मद्गृहात् महर्षिरयमस्मद्भर्ता न निष्क्रामति, ममैव केवलमतिप्रीत्या समीपपरिवर्ती, नान्यासामस्मद्भगिनीनाम् ॥ १०७ ॥ एवं च मम सोदर्योऽतिदुःखिता इत्येवमतिदुःखकारणमित्युक्तस्तया द्वितीयं प्रासादमुपेत्य स्वतनयां परिष्वज्योपविष्टस्तथैव पृष्टवान् ॥ १०८ ॥ तयाऽपि च सर्वमेव प्रासादाद्युपभोगसुखं भृशमाख्यातं स्वपित्रे, ममैव केवलमतिप्रीत्या भर्ता पार्श्वपरिवर्ती नान्यासामस्मद्भगिनीनामित्येवमादि श्रुत्वा समस्तप्रासादेषु राजा प्रविश्य तनयास्तथैवापृच्छत् ॥ १०९ ॥ सर्वाभिश्च ताभिस्तथैवाभिहितः परितोषविस्मयनिर्भरविवशहृदयो भगवन्तं सौभरिमेकान्तावस्थितमुपेत्य कृतपूजोऽब्रवीत् ॥ ११० ॥ दृष्टस्ते भगवन् सुमहानेष सिद्धिप्रभावः, नैवंविधमन्यस्य कस्यचिदस्माभिर्विभूतिविलसितमुपलक्षितं कियदेतद्भगवतस्तपसः फलमित्यभिपूज्य तमृषिं तत्रैव तेन ऋषिवर्येण सह कंचित्कालमभिमतोपभोगान् बुभुजे स्वपुरं च जगाम ॥ १११ ॥ कालेन गच्छता तस्य तासु राजतनयासु पुत्रशतं सार्धमभवत् ॥ ११२ ॥ अनुदिनानुरूढस्नेहप्रसरश्च स तत्रातीव ममताकृष्टहृदयोऽभवत् ॥ ११३ ॥ अप्येतेऽस्मत्पुत्राः कलभाषिणः पद्भ्यां गच्छेयुः? अप्येते यौवनिनो भवेयुः? अपि कृतदारानेतान् पश्येम? अप्येषां पुत्रा भवेयुः? अप्येतत्पुत्रान्पुत्रसमन्वितान्पश्येमेत्यादिमनोरथाननुदिनं कालसंपत्तिप्रवृद्धानवेक्ष्यैतच्चिन्तयामास ॥ ११४ ॥ अहो मे मोहस्यातिविस्तारः ॥ ११५ ॥

मनोरथानां न समाप्तिरस्ति वर्षायुतेनाप्यथवापि लक्षैः ।
पूर्णेषु पूर्णेषु मनोरथानामुत्पत्तयस्सन्ति पुनर्नवानाम् ॥ ११६ ॥

तत इति ॥ कुंदमहानिधिः—कुंदाख्यनिधिविशेषः । * निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशंखादयो निधेः । महापद्मश्च पद्मश्च शंखो मकरकच्छपौ ॥ मुकुंदकुंदनीलाश्च वरश्च निधयो नव । इत्यमरसिंहः ॥ ९९ ॥

तत इति ॥ अनुगताः—अनुचराः ॥ १००, १०१ ॥

प्रविश्य चेति ॥ प्रवृद्धेन स्नेहेन नयनयोरम्बुगर्भो यस्य स तथोक्तः ॥ १०२–११६ ॥

पद्भ्यां गता यौवनिनश्च जाता दारैश्च संयोगमिताः प्रसूताः ।
दृष्टास्सुतास्तत्तनयप्रसूतिं द्रष्टुं पुनर्वाञ्छति मेऽन्तरात्मा ॥ ११७ ॥

द्रक्ष्यामि तेषामपि चेत्प्रसूतिं मनोरथो मे भविता ततोऽन्यः ।
पूर्णेऽपि तस्याप्यपरस्य जन्म निवार्यते केन मनोरथस्य ॥ ११८ ॥

आमृत्युतो नैव मनोरथानामन्तोऽस्ति विज्ञातमिदं मयाऽद्य ।
मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थसंगि ॥ ११९ ॥

स मे समाधिर्जलवासमित्रमत्स्यस्य संगात्सहसैव नष्टः ।
परिग्रहस्संगकृतो मयाऽयं परिग्रहोत्था च ममतिलिप्सा ॥ १२० ॥

दुःखं यदेवैकशरीरजन्म शतार्द्धसंख्याकमिदं प्रसूतम् ।
परिग्रहेण क्षितिपात्मजानां सुतैरनेकैर्बहुलीकृतं तत् ॥ १२१ ॥

सुतात्मजैस्तत्तनयैश्च भूयो भूयश्च तेषां च परिग्रहेण ।
विस्तारमेष्यत्यतिदुःखहेतुः परिग्रहो वै ममताभिधानः ॥ १२२ ॥

चीर्णं तपो यत्तु जलाश्रयेण तस्यर्द्धिरेषा तपसोऽन्तरायः ।
मत्स्यस्य संगादभवच्च यो मे सुतादिरागो मुषितोऽस्मि तेन ॥ १२३ ॥

निस्संगता मुक्तिपदं यतीनां संगादशेषाः प्रभवन्ति दोषाः ।
आरूढयोगोऽपि निपात्यतेऽधस्संगेन योगी किमुताल्पसिद्धिः ॥ १२४ ॥

सोऽहं चरिष्यामि तथात्मनोऽर्थे परिग्रहग्राहगृहीतबुद्धिः ।
यथा हि भूयः परिहीनदोषो जनस्य दुःखैर्भविता न दुःखी ॥ १२५ ॥

सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमणोरणीयांसमतिप्रमाणम् ।
सितासितं चेश्वरमीश्वराणामाराधयिष्ये तपसैव विष्णुम् ॥ १२६ ॥

तस्मिन्नशेषौजसि सर्वरूपिण्यव्यक्तविस्पष्टतनावनन्ते ।
ममाचलं चित्तमपेतदोषं सदाऽस्तु विष्णावभवाय भूयः ॥ १२७ ॥

पद्भ्यामिति ॥ प्रसूताः—जातापत्याः ॥ ११७–११९ ॥ स इति ॥ लिप्सा—लब्धुमिच्छा ॥ १२०, १२१ ॥ सुतेति ॥ तेषां स्वपरिग्रहेण—तेषां स्वं–पुत्रपौत्रादि, तत्परिग्रहेण । विस्तारमेष्यतीत्यन्वयः ॥ १२२–१२४ ॥ सोऽहमिति ॥ जनस्य—भार्यादेः ॥ १२५ ॥

सर्वस्येति ॥ सितासितं—बद्धमुक्तरूपेण स्थितम् । यद्वा—युगभेदेन सितासितवर्णम् ॥ १२६, १२७ ॥

समस्तभूतादमलादनन्तात्सर्वेश्वरादन्यदनादिमध्यात् ।
यस्मान्न किंचित्तमहं गुरूणां परं गुरुं संश्रयमेमि विष्णुम् ॥ १२८ ॥

श्रीपराशरः—इत्यात्मानमात्मनैवाभिधायासौ सौभरिरपहाय पुत्रगृहासनपरिच्छदादिकमशेषमर्थजातं सकलभार्यासमन्वितो वनं प्रविवेश ॥ १२९ ॥ तत्राप्यनुदिनं वैखानसनिष्पाद्यमशेषक्रियाकलापं निष्पाद्य क्षपितसकलपापः परिपक्वमनोवृत्तिरात्मन्यग्नीन्समारोप्य भिक्षुरभवत् ॥ १३० ॥ भगवत्यासज्याखिलं कर्मकलापम् अजमविकारमरणादिधर्ममवाप परमनन्तं परवतामच्युतं पदम्॥१३१॥ इत्येतन्मांधातृदुहितृसंबंधादाख्यातम्॥१३२॥ यश्चैतत्सौभरिचरितमनुस्मरति पठति पाठयति शृणोति श्रावयति धरत्यवधारयति लिखति लेखयति शिक्षयत्यध्यापयत्युपदिशति वा तस्याष्टौ जन्मानि दुस्संततिरसद्धर्मो वाङ्मनसोरसन्मार्गानुसरणमशेषहेयेषु वा ममत्वं न भवति ॥ १३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः

अतश्च मांधातुः पुत्रसंततिरभिधीयते ॥ १ ॥ अंबरीषस्य मांधातृतनयस्य युवनाश्वः पुत्रोऽभूत् ॥ २ ॥ तस्माद्धारीतः यतोऽङ्गिरसो हारीताः ॥ ३ ॥ रसातले मौनेया नाम गंधर्वा बभूवुष्षट्कोटिसंख्याता-स्तैरशेषाणि नागकुलान्यपहृतप्रधानरत्नाधिपत्यान्यक्रियन्त ॥ ४ ॥ तैश्च गंधर्ववीर्यावधूतैरुरगेश्वरैः स्तूयमानो भगवानशेषदेवेशः स्तवश्रवणोन्मीलितोन्निद्रपुण्डरीकनयनो जलशयनो निद्रावसानप्रबुद्धः प्रणिपत्याभिहितः, भगवन्नस्माकमेतेभ्यो गंधर्वेभ्यो भयमुत्पन्नं कथमुपशममेष्यतीति ॥ ५ ॥ आह च भगवाननादिनिधनः पुरुषोत्तमो योऽसौ यौवनाश्वस्य मांधातुः पुरुकुत्सनामा पुत्रस्तमहमनुप्रविश्य तानशेषान् दुष्टगंधर्वानुपशमं नयिष्यामीति ॥ ६ ॥ तदाकर्ण्य भगवते जलशायिने कृतप्रणामाः पुनर्नागलोकमागताः पन्नगाधिपतयो नर्मदां च पुरुकुत्सानयनाय चोदयामासुः ॥ ७ ॥ सा चैनं रसातलं नीतवती ॥ ८ ॥ रसातलगतश्चासौ भगवत्तेजसाऽऽप्यायितात्मवीर्यस्सकलगंधर्वान्निजघान ॥ ९ ॥ पुनश्च स्वपुरमाजगाम ॥ १० ॥ सकलपन्नगाधिपतयश्च नर्मदायै वरं ददुः, यस्तेऽनुस्मरणसमवेतं नामग्रहणं करिष्यति न तस्य सर्पविषभयं भविष्यतीति ॥ ११ ॥ अत्र च श्लोकः ॥ १२ ॥
नर्मदायै नमः प्रातर्नर्मदायै नमो निशि । नमोऽस्तु नर्मदे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ॥ १३ ॥

समस्तभूतादिति ॥ समस्तं भूतं जगद्रूपं यस्य सः तस्मात् समस्तभूतात् अन्यत्—अतदात्मकं किंचिदपि नास्ति ॥ १२८—१३० ॥ भगवतीति ॥ भगवत्यासज्य—भगवदाराधनमित्यनुसंधाय ॥ १३१-१३३ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये चतुर्थेंशे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

१, २ ॥ तस्मादिति ॥ यतोंगिरस इति । अथ हारीतानां त्र्यार्षेयाः आंगिरसांबरीषयौवनाश्वा इति प्रवरपाठात् ॥ ३ ॥ रसातल इति ॥ मौनेयाः—काश्यपपत्न्याः मुनेस्तनयाः ॥ ४ ॥ तैश्चेति ॥ जलशयनं—क्षीराब्धौ शेषतल्पम ॥ ५-१३ ॥

इत्युच्चार्याहर्निशमंधकारप्रवेशे वा सर्पैर्न दश्यते, न चापि कृतानुस्मरणभुजो विषमपि भुक्तमुपघाताय भवति ॥ १४ ॥ पुरुकुत्साय च संततिविच्छेदो न भविष्यतीत्युरगपतयो वरं ददुः ॥ १५ ॥ पुरुकुत्सो नर्मदायां त्रसद्दस्युमजीजनत् ॥ १६ ॥ त्रसद्दस्युतस्संभूतोऽनरण्यः यं रावणो दिग्विजये जघान॥१७॥ अनरण्यस्य पृषदश्वः, पृषदश्वस्य हर्यश्वः पुत्रोऽभवत् ॥ १८ ॥ तस्य च हस्तः पुत्रोऽभवत् ॥ १९ ॥ ततश्च वसुमनास्तस्यापि त्रिधन्वा त्रिधन्वनस्त्रय्यारुणिः ॥ २० ॥

त्रय्यारुणेस्सत्यव्रतः योऽसौ त्रिशंकुसंज्ञामवाप ॥ २१ ॥ स चंडालतामुपगतश्च ॥ २२ ॥

द्वादशवार्षिक्यामनावृष्ट्यां विश्वामित्रकलत्रापत्यपोषणार्थं चंडालप्रतिग्रहपरिहरणाय च जाह्नवीतीरन्यग्रोधे मृगमांसमनुदिनं बबंध ॥ २३ ॥ स तु परितुष्टेन विश्वामित्रेण सशरीरस्स्वर्गमारोपितः ॥ २४ ॥ त्रिशंकोर्हरिश्चंद्रस्तस्माच्च रोहिताश्वस्ततश्च हरितो हरितस्य चंचुश्चंचोर्विजयवसुदेवौ रुरुको विजयाद्रुरुकस्य वृकः ॥ २५ ॥ ततो वृकस्य बाहुः योऽसौ हैहयतालजंघादिभिः पराजितोऽन्तर्वत्न्या महिष्या सह वनं प्रविवेश ॥ २६ ॥ तस्याश्च सपत्न्या गर्भस्तंभनाय गरो दत्तः ॥ २७ ॥ तेनास्या गर्भः सप्तवर्षाणि जठर एव तस्थौ ॥ २८ ॥ स च बाहुर्वृद्धभावादौर्वाश्रमसमीपे ममार ॥ २९ ॥

सा तस्य भार्या चितां कृत्वा तमारोप्यानुमरणकृतनिश्चयाऽभूत् ॥ ३० ॥ अथैतामतीतानागतवर्तमानकालत्रयवेदी भगवानौर्वस्स्वाश्रमान्निर्गत्याब्रवीत् ॥ ३१ ॥ अलमलमनेनासद्ग्राहेणाखिलभूमण्डलपतिरतिवीर्यपराक्रमो नैकयज्ञकृदरातिपक्षक्षयकर्ता तवोदरे चक्रवर्ती तिष्ठति ॥ ३२ ॥ मैवमतिसाहसाध्यवसायिनी भवेत्युक्ता सा तस्मादनुमरणनिर्बन्धाद्विरराम ॥ ३३ ॥ तेनैव च भगवता स्वाश्रममानीता ॥ ३४ ॥ तत्र कतिपयदिनाभ्यन्तरे च सहैव तेन गरेणातितेजस्वी बालको जज्ञे ॥ ३५ ॥ तस्यौर्वो जातकर्मादिक्रिया निष्पाद्य सगर इति नाम चकार ॥ ३६ ॥ कृतोपनयनं चैनमौर्वो वेदशास्त्राण्यशेषाण्यस्त्रं चाग्नेयं भार्गवाख्यमध्यापयामास ॥ ३७ ॥ उत्पन्नबुद्धिश्च स मातरमब्रवीत् ॥३८॥ अंब कथय कथमत्र वयं क्व तातोऽस्माकमित्येवमादि पृच्छन्तं माता सर्वमेवावोचत् ॥ ३९ ॥ ततश्च पितृराज्यापहरणामर्षितो हैहयतालजंघादिवधाय प्रतिज्ञामकरोत् ॥ ४० ॥ प्रायशश्च हैहयतालजंघाञ्जघान ॥ ४१ ॥ शकयवनकांभोजपारदपह्लवाः हन्यमानास्तत्कुलगुरुं वसिष्ठं शरणं जग्मुः ॥ ४२ ॥ अथैनान्वसिष्ठो जीवन्मृतकान् कृत्वा सगरमाह ॥ ४३ ॥

इतीति ॥ कृतानुस्मरणभुजः—नर्मदां स्मृत्वा अन्नादि भुञ्जानस्य ॥ १४–२० ॥

त्रय्यारुणेरिति ॥ परिणीयमानविप्रकन्याहरणक्रुद्धस्य स्वपितुश्शापात् चंडालतां गतः, वसिष्ठधेनुं हत्वा वृथा जिघांसेति त्रिभिर्दोषैस्त्रिशंकुः । यथा हरिवंशे—* पितुश्शापादिदोषेण गुरुदोग्ध्रीवधेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्तद्व्यतिक्रमः ॥ एवं त्रीण्यस्य शंकूनि तानि दृष्ट्वा महायशाः । त्रिशंकुरिति होवाच त्रिशंकुस्तेन स स्मृतः * इति ॥ २१–३१ ॥ अलमलमिति ॥ असद्ग्राहेण—वृथा निर्बंधेन ॥ ३२-४३ ॥

वत्सालमेभिर्जीवन्मृतकैरनुमृतैः ॥ ४४ ॥ एते च मयैव त्वत्प्रतिज्ञापरिपालनाय निजधर्मद्विजसंगपरित्यागं कारिताः ॥ ४५ ॥ तथेति तद्गुरुवचनमभिनन्द्य तेषां वेषान्यत्वमकारयत् ॥ ४६ ॥ यवनान्मुंडितशिरसोऽर्द्धमुंडिताञ्छकान् प्रलंबकेशान् पारदान् पह्लवाञ् श्मश्रुधरान् निस्स्वाध्यायवषट्कारानेतानन्यांश्च क्षत्रियांश्चकार ॥ ४७ ॥ ते चात्मधर्मपरित्यागाद्ब्राह्मणैः परित्यक्ता म्लेच्छतां ययुः ॥४८॥

सगरोऽपि स्वमधिष्ठानमागम्य अस्खलितचक्रस्सप्तद्वीपवतीमिमामुर्वीं प्रशशास ॥ ४९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

श्रीपराशर :—काश्यपदुहिता सुमतिर्विदर्भराजतनया केशिनी च द्वे भार्ये सगरस्यास्ताम् ॥ १ ॥ ताभ्यां चापत्यार्थमौर्वः परमेण समाधिनाराधितो वरमदात् ॥ २ ॥ एका वंशकरमेकं पुत्रमपरा षष्टिं पुत्रसहस्राणां जनयिष्यति यस्या यदभिमतं तदिच्छया गृह्यतामित्युक्ते केशिन्येकं वरयामास ॥ ३ ॥ सुमतिः पुत्रसहस्राणि षष्टिं वव्रे ॥ ४ ॥ तथेत्युक्ते अल्पैरहोभिः केशिनी पुत्रमेकमसमंजसनामानं वंशकरमसूत ॥ ५ ॥ काश्यपतनयायास्तु सुमत्याः षष्टिः पुत्रसहस्राण्यभवन् ॥ ६ ॥ तस्मादसमंजसादंशुमान्नाम कुमारो जज्ञे ॥ ७ ॥ स त्वसमंजसो बालो बाल्यदेवासद्वृत्तोऽभूत् ॥ ८ ॥ पिता चास्याचिन्तयदयमतीतबाल्यः सुबुद्धिमान् भविष्यतीति ॥ ९ ॥ अथ तत्रापि च वयस्यतीते असच्चरितमेवैनं पिता तत्याज ॥ १० ॥ तान्यपि षष्टिः पुत्रसहस्राण्यसमंजसचरितमेवानुचक्रुः ॥ ११ ॥ ततश्चासमंजसचरितानुकारिभिस्सागरैरपध्वस्तयज्ञादिसन्मार्गे जगति देवास्सकलविद्यामयमसंस्पृष्टमशेषदोषैर्भगवतः पुरुषोत्तमस्यांशभूतं कपिलं प्रणम्य तदर्थमूचुः ॥ १२ ॥ भगवन्नेभिस्सगरतनयैरसमंजसचरितमनुगम्यते ॥ १३ ॥ कथमेभिरसद्वृत्तमनुसरद्भिर्जगद्भविष्यतीति ॥ १४ ॥ अत्यार्तजगत्परित्राणाय च भगवतोऽत्र शरीरग्रहणमित्याकर्ण्य भगवानाहाल्पैरेव दिनैर्विनंक्ष्यन्तीति ॥ १५ ॥ अत्रान्तरे च सगरो हयमेधमारभत ॥ १६ ॥ तत्र च पुत्रैरधिष्ठितमस्याश्वं कोऽप्यपहृत्य भुवो बिलं प्रविवेश ॥१७॥

वत्सेति ॥ जीवन्मृतः * स्वधर्माद्यः परिभ्रष्टो विप्रैर्यश्च बहिष्कृतः । स जीवन्नेव लोकेऽस्मिन् मृत इत्यभिधीयते ॥ इति स्मृतेः । अनुमृतैः—पुनर्मृतैः ॥ ४४-४८ ॥ सगर इति ॥ चक्रम्—आज्ञा, बलं वा ॥४९॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः

१—७ ॥ स त्विति ॥ असद्वृत्तः—दुराचारः ॥ ८—१७ ॥

ततस्तत्तनयाश्चाश्वखुरगतिनिर्बन्धेन वसुधातलमेकैकं योजनमवनेश्च निचख्नुः ॥ १८ ॥ पाताले चाश्वं परिभ्रमन्तं तमवनीपतितनयास्ते ददृशुः ॥ १९ ॥ नातिदूरेऽवस्थितं च भगवन्तमपघने शरत्कालेऽर्कमिव तेजोभिरवनतमूर्ध्वमधश्चाशेषदिशश्चोद्भासयमानं कपिलर्षिमपश्यन् ॥ २० ॥ ततश्चोद्यतायुधा दुरात्मानो हयहर्ताऽयमस्मदपकारी यज्ञविघ्नकारी हन्यतां हन्यतामित्यवोचन्नभ्यधावंश्च ॥ २१ ॥

ततस्तेनापि भगवता किंचिदीषत्परिवर्तितलोचनेनावलोकितास्स्वशरीरसमुत्थेनाग्निना दह्यमाना विनेशुः ॥ २२ ॥ सगरोऽप्यवगम्याश्वानुसारि तत्पुत्रबलमशेषं परमर्षिणा कपिलेन तेजसा दग्धं ततोंऽशुमन्तमसमंजसपुत्रमाह्वयाश्वानयनाय युयोज ॥ २३ ॥ स तु सगरतनयखातमार्गेण कपिलमुपगम्य भक्तिनम्रस्तदा तुष्टाव ॥ २४ ॥ अथैनं भगवानाह ॥ २५ ॥ गच्छैनं पितामहायाश्वं प्रापय वरं वृणीष्व च पुत्र पौत्रश्च ते स्वर्गाद्गंगां भुवमानेष्यतीति ॥ २६ ॥

अथांशुमानपि स्वर्यातानां ब्रह्मदंडहतानामस्मत्पितॄणा मस्वर्गयोग्यानां स्वर्गप्राप्तिकरं वरमस्माकं प्रयच्छेति प्रत्याह ॥ २७ ॥ तदाकर्ण्य तं च भगवानाह उक्तमेवैतन्मयाऽद्य पौत्रस्ते त्रिदिवाद्गंगां भुवमानयिष्यतीति ॥ २८ ॥ तदंभसा च संस्पृष्टेष्वस्थिभस्मसु एते च स्वर्गमारोक्ष्यन्ति ॥ २९ ॥ भगवद्विष्णुपादांगुष्ठविनिर्गतस्य हि जलस्यैतन्माहात्म्यम् ॥ ३० ॥

यन्न केवलमभिसंधिपूर्वकं स्नानाद्युपभोगेषूपकारकम्, किंत्वनभिसंधितमप्यस्याः प्रेतप्राणस्य भस्मास्थिचर्मस्नायुकेशाद्युत्सृष्टं शरीरजं यदपि पतितं सद्यश्शरीरिणं स्वर्गं नयतीत्युक्तः प्रणम्य भवगतेऽश्वमादाय पितामहयज्ञमाजगाम ॥ ३१ ॥ सगरोऽप्यश्वमासाद्य तं यज्ञं समापयामास ॥ ३२ ॥

सागरं चात्मजप्रीत्या पुत्रत्वे कल्पितवान् ॥ ३३ ॥ तस्यांशुमतो दिलीपः पुत्रोऽभवत् ॥ ३४ ॥ दिलीपस्य भगीरथः योऽसौ गंगां स्वर्गादिहानीय भागीरथीसंज्ञां चकार ॥ ३५ ॥ भगीरथात्सुहोत्रस्सुहोत्राच्छ्रुतः तस्यापि नाभागः ततोऽम्बरीषः तत्पुत्रस्सिंधुद्वीपस्सिन्धुद्वीपादयुतायुः ॥ ३६ ॥

तत्पुत्रश्च ऋतुपर्णः योऽसौ नलसहायोऽक्षहृदयज्ञोऽभूत् ॥ ३७ ॥ ऋतुपर्णपुत्रस्सर्वकामः ॥ ३८ ॥ तत्तनयस्सुदासः ॥ ३९ ॥ सुदासात्सौदासो मित्रसहनामा ॥ ४० ॥ स चाटव्यां मृगयार्थी पर्यटन् व्याघ्रद्वयमपश्यत् ॥ ४१ ॥ ताभ्यां तद्वनमपगतमृगं कृतं मत्वैकं तयोर्बाणेन जघान ॥ ४२ ॥

ततश्चेति ॥ अवनेर्योजनम्—अवनिमारभ्याधस्ताद्योजनम् ॥ १८–२१ ॥

तत इति ॥ किंचिदित्यनादरावलोकिताः ॥ २२–२६ ॥

अथेति ॥ ब्रह्मदंडः—ब्राह्मणशापः । स्वर्यातानां—मृतानाम् ॥ २७–३० ॥

यदिति ॥ यन्न केवलमित्यादि । अभिसंधिपूर्वकं स्नानाद्येव न केवलमुपकारकं किं त्वपेतप्राणस्य उत्सृष्टशरीरस्थमप्यस्थिचर्मादि जले नाभिसंहितमपि पतितं शरीरिणं स्वर्गं नयतीति यत् एतन्माहात्म्यम्—एतद्गंगाजलस्य माहात्म्यमिति पूर्वेणान्वयः ॥ ३१, ३२ ॥ सागरमिति ॥ सागरं सगरसुतैर्वर्द्धितम् ॥ ३३–३६ ॥

तत्पुत्रश्चेति ॥ अक्षहृदयं—द्यूतादिषु संख्याज्ञानम् ॥ ३७–४२ ॥

म्रियमाणश्चासावतिभीषणाकृतिरतिकरालवदनो राक्षसोऽभूत् ॥ ४३ ॥ द्वितीयोऽपि प्रतिक्रियां ते करिष्यामीत्युक्त्वाऽन्तर्धानं जगाम ॥ ४४ ॥ कालेन गच्छता सौदासो यज्ञमयजत् ॥ ४५ ॥

परिनिष्ठितयज्ञे चाचार्ये वसिष्ठे निष्क्रान्ते तद्रक्षो वसिष्ठरूपमास्थाय यज्ञावसाने मम नरमांसभोजनं देयमिति तत्संस्क्रियतां क्षणादागमिष्यामीत्युक्त्वा निष्क्रान्तः॥ ४६॥ भूयश्च सूदवेषं कृत्वा राजाज्ञया मानुषं मांसं संस्कृत्य राज्ञे न्यवेदयत् ॥ ४७ ॥ असावपि हिरण्यपात्रे मांसमादाय वसिष्ठागमनप्रतीक्षोऽभवत् ॥ ४८ ॥ आगताय वसिष्ठाय च निवेदितवान् ॥ ४९ ॥ स चाप्यचिन्तयदहोऽस्य राज्ञो दौश्शील्यं येनैतन्मांसमस्माकं प्रयच्छति, किमेतद्द्रव्यजातमिति ध्यानपरोऽभवत् ॥ ५० ॥ अपश्यच्च तन्मांसं मानुषम् ॥ ५१ ॥ अतः क्रोधकलुषीकृतचेता राजनि शापमुत्ससर्ज ॥ ५२ ॥

यस्मादभोज्यमेतदस्मद्विधानां तपस्विनामवगच्छन्नपि भवान्मह्यं ददाति तस्मात्तवैवात्र लोलुपता भविष्यतीति ॥ ५३ ॥ अनन्तरं च तेनापि भगवतैवाभिहितोऽस्मीत्युक्ते किं किं मयैवाभिहितमिति मुनिः पुनरपि समाधौ तस्थौ ॥ ५४ ॥ समाधिविज्ञानावगतार्थश्चानुग्रहं तस्मै चकार नात्यन्तिकमेतत् द्वादशाब्दं तव भोजनं भविष्यतीति ॥ ५५ ॥

असावपि प्रगृह्योदकाञ्जलिं मुनिशापप्रदानायोद्यतो भगवन्नयमस्मद्गुरुर्नार्हस्येनं कुलदेवताभूतमाचार्यं शप्तुमिति मदयन्त्या स्वपत्न्या प्रसादितस्सस्यांबुदरक्षणार्थं तच्छापाम्बु नोर्व्यां न चाकाशे चिक्षेप, किं तु तेनैव स्वपादौ सिषेच ॥ ५६ ॥

तेन च क्रोधाग्निश्रितेनांबुना दग्धच्छायौ तत्पादौ कल्माषतामुपगतौ; ततस्स कल्माषपादसंज्ञामवाप ॥

वसिष्ठशापाच्च षष्ठेषष्ठे काले राक्षसस्वभावमुपेत्याटव्यां पर्यटन्ननेकशो मानुषानभक्षयत् ॥ ५८ ॥ एकदा तु कंचिन्मुनिमृतुकाले भार्यासंगतं ददर्श ॥ ५९ ॥ तयोश्च तमतिभीषणं राक्षसरूपमवलोक्य त्रासाद्दंपत्योः प्रधावितयोर्ब्राह्मणं जग्राह ॥ ६० ॥ ततस्सा ब्राह्मणी बहुशस्तमभियाचितवती ॥ ६१ ॥ प्रसीदेक्ष्वाकुकुलतिलकभूतस्त्वं महाराजो मित्रसहो न राक्षसः ॥ ६२ ॥

नार्हसि स्त्रीधर्मसुखाभिज्ञो मय्यकृतार्थायामिममस्मद्भर्तारं हन्तुमित्येवं बहुप्रकारं तस्यां विलपन्त्यां व्याघ्रः पशुमिवारण्येऽभिमतं तं ब्राह्मणमभक्षयत् ॥ ६३ ॥ ततश्चातिकोपसमन्विता ब्राह्मणी तं राजानं शशाप ॥ ६४ ॥ यस्मादेवं मय्यतृप्तायां त्वयाऽयं मत्पतिर्भक्षितः तस्मात्त्वमपि कामोपभोगप्रवृत्तोऽन्तं प्राप्स्यसीति ॥ ६५ ॥ शप्त्वा चैवं साऽग्निं प्रविवेश ॥ ६६ ॥

म्रियमाण इति ॥ करालं—दंतुरम् ॥ ४३—४५ ॥ परिनिष्ठितेति ॥ देयमिति । इतिः हेतौ, तत्—भोजनम् ॥ ४६—५२ ॥ यस्मादिति ॥ लोलुपता—अत्यन्तेच्छा ॥ ५३—५५ ॥

असाविति ॥ नोर्व्यां न चाकाशे चिक्षेप सस्यांबुदरक्षणार्थम् ॥ ५६ ॥

तेन चेति ॥ क्रोधाग्निश्रितेन—क्रोधाग्नितप्तेन । कल्माषः—कृष्णपांडुरः ॥ ५७ ॥

वसिष्ठशापादिति ॥ षष्ठे काले—षष्ठभोजनकाले, तृतीयदिनांते ॥ ५८—६२ ॥

नेति ॥ स्त्रीधर्मः—सुरतम् ॥ ६३-६६ ॥

ततस्तस्य द्वादशाब्दविपर्यये विमुक्तशापस्य स्त्रीविषयाभिलाषिणो मदयन्ती तं स्मारयामास ॥ ६७ ॥ ततः परमसौ स्त्रीभोगं तत्याज ॥ ६८ ॥ वसिष्ठश्चापुत्रेण राज्ञा पुत्रार्थमभ्यर्थितो मदयन्त्यां गर्भाधानं चकार ॥ ६९ ॥ यदा च सप्तवर्षाण्यसौ गर्भो न जज्ञे ततस्तं गर्भमश्मना सा देवी जघान ॥ ७० ॥ पुत्रश्चाजायत ॥ ७१ ॥ तस्य चाश्मक इत्येव नामाभवत् ॥ ७२ ॥ अश्मकस्य मूलको नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ७३ ॥

योऽसौ निःक्षत्रे क्ष्मातलेऽस्मिन् क्रियमाणे स्त्रीभिर्विवस्त्राभिः परिवार्य रक्षितः ततस्तं नारीकवचमुदाहरन्ति ॥ ७४ ॥ मूलकाद्दशरथस्तस्मादिलिविलस्ततश्च विश्वसहः ॥ ७५ ॥ तस्माच्च खट्वांगः योऽसौ देवासुरसंग्रामे देवैरभ्यर्थितोऽसुराञ्जघान ॥ ७६ ॥ स्वर्गे च कृतप्रियैर्देवैर्वरग्रहणाय चोदितः प्राह ॥ ७७ ॥ यद्यवश्यं वरो ग्राह्यः तन्ममायुः कथ्यतामिति ॥ ७८ ॥ अनंतरं च तैरुक्तमेकमुहूर्तप्रमाणं तवायुरित्युक्तोऽथास्खलितगतिना विमानेन लघिम्ना युक्तो मर्त्यलोकमागम्येदमाह ॥ ७९ ॥

यथा न ब्राह्मणेभ्यस्सकाशादात्माऽपि मे प्रियतरः, न च स्वधर्मोल्लंघनं मया कदाचिदप्यनुष्ठितं, न च सकलदेवमानुषपशुपक्षिवृक्षादिकेष्वप्यच्युतव्यतिरेकवर्तिनी दृष्टिर्ममाभूत्, तथा तमेव देवं मुनिजनानुस्मृतं भगवन्तमस्खलितगतिः प्रापयेयमित्यशेषदेवगुरौ भगवत्यनिर्देश्यवपुषि सत्तामात्रात्मन्यात्मानं परमात्मनि वासुदेवाख्ये युयोज तत्रैव च लयमवाप ॥ ८० ॥

अत्रापि श्रूयते श्लोको गीतस्सप्तर्षिभिः पुरा । खट्वांगेन समो नान्यः कश्चिदुर्व्यां भविष्यति ॥ ८१ ॥ येन स्वर्गादिहागम्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् । त्रयोऽतिसंहिता लोका बुद्ध्या सत्येन चैव हि ॥ ८२ ॥ खट्वांगाद्दीर्घबाहुः पुत्रोऽभवत् ॥ ८३ ॥ ततो रघुरभवत् ॥ ८४ ॥ तस्मादप्यजः ॥ ८५ ॥ अजाद्दशरथः ॥ ८६ ॥

तस्यापि भगवानब्जनाभो जगतः स्थित्यर्थमात्मांशेन रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नरूपेण चतुर्धा पुत्रत्वमायासीत् ॥ ८७ ॥ रामोऽपि बाल एव विश्वामित्रयागरक्षणाय गच्छंस्ताटकां जघान ॥ ८८ ॥ यज्ञे च मारीचमिषुवाताहतं समुद्रे चिक्षेप ॥ ८९ ॥ सुबाहुप्रमुखांश्च क्षयमनयत् ॥ ९० ॥ दर्शनमात्रेणैवाहल्यामपापां चकार ॥ ९१ ॥ जनकगृहे च माहेश्वरं चापमनायासेन बभंज ॥ ९२ ॥ सीतामयोनिजां

तत इति ॥ स्मारयामास तं—ब्राह्मण्याश्शापम ॥ ६७-७३ ॥

य इति ॥ निःक्षत्रिये क्रियमाणे, जामदग्न्येनेति शेषः ॥ ७४—७९ ॥

यथेति ॥ प्रापयेयम्, आत्मानमिति शेषः । प्राप्स्यामीति च पाठः । अनिर्देश्यवपुषि—समस्तविलक्षणसर्वाश्चर्यजगद्बीजशुभाश्रयवपुषि, सत्तामात्रात्मनि—अपक्षयादिरहिततया * यस्सदाऽस्तीति केवलमित्युक्ते परमात्मनि आत्मानं युयोज—* ब्रह्मणे त्वा महसे * यत्पुरुषेण हविषा * अहमेवाहं मां जुहोमि स्वाहा * इति च ॥ ८० ॥

येनेति ॥ त्रय इत्यादि । त्रयो लोकाः—सात्त्विक्यादिगतयः, अतिसंहिताः—अतीताः । अनुसंधिताः इति पाठे आत्मसात्कृताः, विष्णौ लयात् । यद्वा त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम्, अभिसंहिताः—प्राप्ताः, सर्वविशिष्टः परमात्मा हि मुक्तप्राप्यः, * इमान् लोकान् कामान्नी कामरूप्यनुसंचरन् * सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति * * सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वशः * इत्यादेः । बुद्ध्या—ध्यानेन, सत्येन—तदुक्तत्रिविधशपथेन॥८२—८६॥

जनकराजतनयां वीर्यशुल्कां लेभे ॥ ९३ ॥ सकलक्षत्रियक्षयकारिणमशेषहैहयकुलधूमकेतुभूतं च परशुराममपास्तवीर्यबलावलेपं चकार ॥ ९४ ॥ पितृवचनाच्चागणितराज्याभिलाषो भ्रातृभार्यासमेतो वनं प्रविवेश ॥ ९५ ॥ विराधखरदूषणादीन् कबंधवालिनौ च निजघान ॥ ९६ ॥ बद्ध्वा चाम्भोनिधिमशेषराक्षसकुलक्षयं कृत्वा दशाननापहृतां भार्यां तद्वधादपहृतकलंकामप्यनलप्रवेशशुद्धामशेषदेवसंघैः स्तूयमानशीलां जनकराजतनयामयोध्यामानिन्ये ॥ ९७ ॥ ततस्तयोरभिषेकमंगलं मैत्रेय वर्षशतेनापि वक्तुं न शक्यते, संक्षेपेण श्रूयताम् ॥ ९८ ॥ लक्ष्मणभरतशत्रुघ्नविभीषणसुग्रीवांगदजाम्बवद्धनुमत्प्रभृतिभिस्समुत्फुल्लवदनैश्छत्रचामरादियुतैः सेव्यमानो दाशरथिर्ब्रह्मेन्द्राग्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुकुबेरेशानप्रभृतिभिस्सर्वामरैर्वसिष्ठवामदेववाल्मीकिमार्कण्डेयविश्वामित्रभरद्वाजागस्त्यप्रभृतिभिर्मुनिवरैः ऋग्यजुस्सामाथर्वैस्संस्तूयमानो नृत्यगीतवाद्याद्यखिललोकमंगलवाद्यैर्वीणावेणुमृदंगभेरीपटहशंखकाहलगोमुखप्रभृतिभिस्सुनादैस्समस्तभूभृतां मध्ये सकललोकरक्षार्थं यथोचितमभिषिक्तो दाशरथिः कोसलेन्द्रो रघुकुलतिलको जानकीप्रियो भ्रातृत्रयप्रियस्सिंहासनगत एकादशाब्दसहस्राणि राज्यमकरोत् ॥ ९९ ॥ भरतोऽपि गंधर्वविषयसाधनाय गच्छन् संग्रामे गंधर्वकोटीस्तिस्रो जघान ॥ १०० ॥ शत्रुघ्नेनाप्यमितबलपराक्रमो मधुपुत्रो लवणो नाम राक्षसो निहतो मथुरा च निवेशिता ॥ १०१ ॥ इत्येवमाद्यतिबलपराक्रमविक्रमणैरतिदुष्टनिबर्हणादशेषस्यास्य जगतो निष्पादितस्थितयो रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्नाः पुनरपि दिवमारूढाः ॥ १०२ ॥

येऽपि तेषु भगवदंशेष्वनुरागिणः कोसलनगरजानपदास्तेऽपि तन्मनसस्तत्सालोक्यमवापुः ॥ १०३ ॥ अतिदुष्टसंहारिणो रामस्य हि कुशलवौ द्वौ पुत्रौ, लक्ष्मणस्यांगदचंद्रकेतू, तक्षपुष्कलौ भरतस्य, सुबाहुशूरसेनौ शत्रुघ्नस्य ॥ १०४ ॥ कुशस्यातिथिरतिथेरपि निषधः पुत्रोऽभूत् ॥ १०५ ॥ निषधस्याप्यनलस्तस्मादपि नभाः नभसः पुंडरीकस्तत्तनयः क्षेमधन्वा तस्य च देवानीकस्तस्याप्यहीनकोऽहीनकस्यापि रुरुस्तस्य च पारियात्रः पारियात्राद्देवलो देवलाद्वचलः तस्याप्युत्कः उत्काच्च वज्रनाभस्तस्माच्छंखणस्तस्माद्युषिताश्वस्ततश्च विश्वसहो जज्ञे ॥ १०६ ॥ तस्माद्धिरण्यनाभः यो महायोगीश्वराज्जैमिनेश्शिष्याद्याज्ञवल्क्याद्योगमवाप ॥ १०७ ॥ हिरण्यनाभस्य पुत्रः पुष्यस्तस्माद् ध्रुवसंधिस्ततस्सुदर्शनस्तस्मादग्निवर्णस्ततश्शीघ्रगस्तस्मादपि मरुः पुत्रोऽभवत् ॥ १०८ ॥ योऽसौ योगमास्थायाद्यापि कलापग्राममाश्रित्य तिष्ठति ॥ १०९ ॥ आगामियुगे सूर्यवंशक्षत्रप्रवर्तयिता भविष्यति ॥ ११० ॥ तस्यात्मजः प्रशुश्रुकस्तस्यापि सुसंधिस्ततश्चाप्यमर्षस्तस्य च सहस्वांस्ततश्च विश्वभवः ॥ १११ ॥ तस्य बृहद्बलः योऽर्जुनतनयेनाभिमन्युना भारतयुद्धे क्षयमनीयत ॥ ११२ ॥

एते हीक्ष्वाकुभूपालाः प्राधान्येन मयेरिताः । एतेषां चरितं शृण्वन् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११३ ॥
पठत्येषां तु चरितं यो वै श्रद्धासमन्वितः । सर्वान्कामानवाप्येह ह्यन्ते स्वर्गे महीयते ॥ ११४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

तस्येति ॥ आयासीत् प्राप्तोभूत् ॥ ८७—१०२ ॥ य इति ॥ कोसलनगरेत्यादिना उच्यन्ते ॥ १०३—११४ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने चतुर्थांशे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

इक्ष्वाकुतनयो योऽसौ निमिर्नाम्ना स तु सहस्रं वत्सरं सत्रमारेभे ॥१॥ वसिष्ठं च होतारं वरयामास ॥२॥ तमाह वसिष्ठः अहमिन्द्रेण पंचवर्षशतयागार्थं प्रथमं वृतः ॥ ३ ॥ तदनन्तरं च प्रतिपाल्यतामागतस्तवापि ऋत्विक् भविष्यामीत्युक्ते स पृथिवीपतिर्न किंचिदुक्तवान् ॥ ४ ॥ वसिष्ठोऽप्यनेन समन्विच्छितमित्यमरपतेर्यागमकरोत् ॥ ५ ॥ सोऽपि तत्काल एवान्यैर्गौतमादिभिर्यागमकरोत् ॥ ६ ॥ समाप्ते चामरपतेर्यागे त्वरमाणो वसिष्ठो निमियज्ञं करिष्यामीत्याजगाम ॥ ७ ॥

तत्कर्मकर्तृत्वं च गौतमस्य दृष्ट्वा स्वपते स तस्मै राज्ञे मामप्रत्याख्यायैव तदनेन गौतमाय कर्मान्तरं समर्पितं यस्मात्तस्मादयं विदेहो भविष्यतीति शापं ददौ ॥ ८ ॥ प्रबुद्धश्चासाववनिपतिरपि प्राह ॥९॥ यस्मान्मामसंभाष्याजानत एव शयानस्य शापोत्सर्गमसौ दुष्टगुरुश्चकार तस्मात्तस्यापि देहः पतिष्यतीति प्रतिशापं दत्त्वा देहमत्यजत् ॥ १० ॥

तच्छापाच्च मित्रावरुणयोस्तेजसि वसिष्ठतेजः प्रविष्टम् ॥ ११ ॥ ऊर्वशीदर्शनादुद्भूतबीजप्रपातयोस्तयोस्सकाशाद्वसिष्ठो देहमपरं लेभे ॥ १२ ॥

निमेरपि तच्छरीरमतिमनोहरगंधतैलादिभिरुपसंस्क्रियमाणं नैव क्लेदादिकं दोषमवाप, सद्यो मृतमिव तस्थौ ॥ १३ ॥ यज्ञसमाप्तौ च भागग्रहणाय देवानागतानृत्विज ऊचुः, यजमानाय वरो दीयतामिति ॥१४॥ देवैश्च छन्दितोऽसौ निमिराह ॥ १५ ॥ भगवन्तोऽखिलसंसारदुःखहन्तारः ॥ १६ ॥ न ह्येतादृगन्यद्दुःखमस्ति यच्छरीरात्मनोर्वियोगे भवति ॥ १७ ॥ तदहमिच्छामि सकललोकलोचनेषु वस्तुं न पुनश्शरीरग्रहणं कर्तुमित्येवमुक्तैर्देवैरसावशेषभूतानां नेत्रेष्ववतारितः ॥ १८ ॥ ततो भूतान्युन्मेषनिमेषं चक्रः ॥ १९ ॥ अपुत्रस्य च तस्य भूभुजः शरीरमराजकभीरवस्ते मुनयोऽरण्यां ममंथुः ॥ २० ॥ तत्र च कुमारो जज्ञे ॥ २१ ॥ जननाज्जनकसंज्ञां चावाप ॥ २२ ॥

अभूद्विदेहोऽस्य पितेति वैदेहः, मथनान्मिथिरिति ॥ २३ ॥ तस्योदावसुः पुत्रोऽभवत् ॥ २४ ॥ उदावसोर्नन्दिवर्द्धनस्ततस्सुकेतुः तस्माद्देवरातस्ततश्च बृहदुक्थः तस्य च महावीर्यस्तस्यापि सुधृतिः ॥२५॥

अथ पञ्चमोऽध्यायः

१—७ ॥ तत्कर्मेति ॥ कर्मान्तरं—कर्मावकाशः ॥ ८—१० ॥

तच्छापादिति ॥ तेजसि—वीर्ये. वसिष्ठतेजः—लिंगशरीरम । वसिष्ठचेत इति च पाठः ॥ ११, १२ ॥

निमेरिति ॥ मृतराजदेहस्थितिर्यज्ञसमाप्त्यर्था अराजकत्वपरिहारार्था च ॥ १३, १४ ॥

देवैरिति ॥ छंदितः—प्रचोदितः ॥ १५—२१ ॥

जननादिति ॥ जननात्—आविर्भावलक्षणाज्जननाज्जनकसंज्ञामवाप ॥ २२ ॥

अभूदिति ॥ एवं वैदेहमिथिसंज्ञादयः ॥ २३—२७ ॥

ततश्च धृष्टकेतुरजायत ॥ २६ ॥ धृष्टकेतोर्हर्यश्वस्तस्य च मरुः मरोः प्रतिकः तस्मात्कृतरथस्तस्य देवमीढः तस्य च विबुधः विबुधस्य महाधृतिस्ततश्च कृतरातः ततो महारोमा तस्य स्वर्णरोमा तत्पुत्रो ह्रस्वरोमा ह्रस्वरोम्णस्सीरध्वजोऽभवत् ॥ २७ ॥

तस्य पुत्रार्थं यजनभुवं कृषतः सीरे सीता दुहिता समुत्पन्ना ॥ २८ ॥ सीरध्वजस्य भ्राता सांकाश्याधिपतिः कुशध्वजनामासीत् ॥ २९ ॥ सीरध्वजस्यापत्यं भानुमान् भानुमतश्शतद्युम्नः तस्य तु शुचिः तस्माच्चोर्जनामा पुत्रो जज्ञे ॥ ३० ॥ तस्यापि शतध्वजः ततः कृतिः कृतेरञ्जनः तत्पुत्रः पुरुजित् ततोऽरिष्टनेमिः तस्माच्छ्रुतायुः श्रुतायुषः सुपार्श्वः तस्मात्सृंजयः ततः क्षेमावी क्षेमाविनोऽनेनाः तस्माद्भौमरथः तस्य सत्यरथः तस्मादुपगुः उपगोरुपगुप्तः तत्पुतः स्वागतस्तस्य च स्वानंदः तस्य च स्वापनः तस्माच्च सुवर्चाः तस्य च सुपार्श्वः तस्यापि सुभाषः तस्य सुश्रुतः तस्मात्सुश्रुताज्जयः तस्य पुत्रो विजयः विजयस्य ऋतः ऋतात्सुनयः सुनयाद्वीतहव्यः तस्माद्धृतिः धृतेर्बहुलाश्वः तस्य पुत्रः कृतिः ॥ ३१ ॥ कृतौ संतिष्ठत्ययं जनकवंशः ॥ ३२ ॥ इत्येते मैथिलाः ॥ ३३ ॥ प्रायेणैते आत्मविद्याश्रयिणो भूपाला भवन्ति ॥ ३४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेऽशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

मैत्रेयः—

सूर्यस्य वंश्या भगवन्कथिता भवता मम । सोमस्याप्यखिलान्वंश्याञ्छ्रोतुमिच्छामि पार्थिवान् ॥ १ ॥
कीर्त्यते स्थिरकीर्तीनां येषामद्यापि संततिः । प्रसादसुमुखस्तान्मे ब्रह्मन्नाख्यातुमर्हसि ॥ २ ॥

श्रीपराशरः—

श्रूयतां मुनिशार्दूल वंशः प्रथिततेजसः । सोमस्यानुक्रमात्ख्याता यत्रोर्वीपतयोऽभवन् ॥ ३ ॥
अयं हि वंशोऽतिबलपराक्रमद्युतिशीलचेष्टावद्भिरतिगुणान्वितैर्नहुषययातिकार्तवीर्यार्जुनादिभिर्भूपालैरलंकृतः ; तमहं कथयामि श्रूयताम् ॥ ४ ॥ अखिलजगत्स्रष्टुर्भगवतो नारायणस्य नाभिसरोजसमुद्भवाब्जयोनेर्ब्रह्मणः पुत्रोऽत्रिः ॥ ५ ॥ अत्रेस्सोमः ॥ ६ ॥ तं च भगवानब्जयोनिः अशेषौषधीद्विजनक्षत्राणामाधिपत्येऽभ्यषेचयत् ॥ ७ ॥ स च राजसूयमकरोत् ॥ ८ ॥ तत्प्रभावादत्युत्कृष्टाधिपत्याधिष्ठातृत्वाच्चैनं मद आविवेश ॥ ९ ॥ मदावलेपाच्च सकलदेवगुरोर्बृहस्पतेस्तारां नाम पत्नीं जहार ॥ १० ॥ बहुशश्च बृहस्पतिचोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमानस्सकलैश्च देवर्षिभिर्याच्यमानोऽपि न मुमोच ॥ ११ ॥

तस्येति ॥ सीरे—हले ॥ २८–३१ ॥ कृताविति ॥ संतिष्ठति—समाप्यते ॥ ३२–३४ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने चतुर्थांशे पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः

कीर्त्यत इति ॥ अद्यापीत्यनेन पुराणोक्तवंशकालीनपरीक्षद्दशप्रशंसा ॥ १–११ ॥

तस्य चंद्रस्य च बृहस्पतेर्द्वेषादुशना पार्ष्णिग्राहोऽभूत् ॥ १२ ॥ अंगिरसश्च सकाशादुपलब्धविद्यो भगवान्रुद्रो बृहस्पतेः साहाय्यमकरोत् ॥ १३ ॥ यतश्चोशना ततो जंभकुंभाद्याः समस्ता एव दैत्यदानवनिकाया महान्तमुद्यमं चक्रुः ॥ १४ ॥ बृहस्पतेरपि सकलदेवसैन्ययुतः सहायः शक्रोऽभवत् ॥ १५ ॥ एवं च तयोरतीवोग्रसंग्रामस्तारानिमित्तस्तारकामयो नामाभूत् ॥ १६ ॥ ततश्च समस्तशस्त्राण्यसुरेषु रुद्रपुरोगमा देवाः देवेषु चाशेषदानवा मुमुचुः ॥ १७ ॥ एवं देवासुराहवसंक्षोभक्षुब्धहृदयमशेषमेव जगत् ब्रह्माणं शरणं जगाम ॥ १८ ॥ ततश्च भगवानब्जयोनिरप्युशनसं शंकरमसुरान्देवांश्च निवार्य बृहस्पतये तारामदापयत् ॥ १९ ॥ तां चान्तःप्रसवामवलोक्य बृहस्पतिरप्याह ॥ २० ॥

नैष मम क्षेत्रे भवत्याऽन्यस्य सुतो धार्यस्समुत्सृजैनमलमलमतिधाष्टर्येनेति ॥ २१ ॥

सा च तेनैवमुक्ताऽतिपतिव्रता भर्तृवचनानन्तरं तमिषीकास्तंबे गर्भमुत्ससर्ज ॥ २२ ॥ स चोत्सृष्टमात्र एवातितेजसा देवानां तेजांस्याचिक्षेप ॥ २३ ॥ बृहस्पतिमिन्दुं च तस्य कुमारस्यातिचारुतया साभिलाषौ दृष्ट्वा देवास्समुत्पन्नसंदेहास्तारां पप्रच्छुः ॥ २४ ॥ सत्यं कथयास्माकमिति सुभगे सोमस्याथ वा बृहस्पतेरयं पुत्र इति ॥ २५ ॥ एवं तैरुक्ता सा तारा ह्रिया किंचिन्नोवाच ॥ २६ ॥ बहुशोऽप्यभिहिता यदाऽसौ देवेभ्यो नाचचक्षे ततस्स कुमारस्तां शप्तुमुद्यतः प्राह ॥ २७ ॥ दुष्टेंब कस्मान्मम तातं नाख्यासि ॥ २८ ॥ अद्यैव ते व्यलीकलज्जावत्यास्तथा शास्तिमहं करोमि ॥ २९ ॥ यथा च नैवमद्याप्यतिमंथरवचना भविष्यसीति ॥ ३० ॥ अथाह भगवान् पितामहः तं कुमारं सन्निवार्य स्वयमपृच्छत्तां ताराम् ॥ ३१ ॥ कथय वत्से कस्यायमात्मजः सोमस्य वा बृहस्पतेर्वा? इत्युक्ता लज्जमानाऽऽह सोमस्येति ॥ ३२ ॥ ततः प्रस्फुरच्छ्वसितामलकपोलकांतिर्भगवानुडुपतिः कुमारमालिंग्य साधु साधु वत्स प्राज्ञोऽसीति बुध इति तस्य च नाम चक्रे ॥ ३३ ॥ तथाख्यातमेवैतत् स च यथेलायामात्मजं पुरूरवसमुत्पादयामास ॥ ३४ ॥

पुरूरवास्त्वतिदानशीलोऽतियज्वाऽतितेजस्वी यं सत्यवादिनमतिरूपस्विनं मनस्विनं मित्रावरुणशापान्मानुषे लोके मया वस्तव्यमिति कृतमतिरुर्वशी ददर्श ॥ ३५ ॥ दृष्टमात्रे च तस्मिन्नपहाय मानमशेषमपास्य स्वर्गसुखाभिलाषं तन्मनस्का भूत्वा तमेवोपतस्थे ॥ ३६ ॥

तस्येति ॥ पार्ष्णिग्राहः—अनुचरः, सहाय इति यावत् ॥ १२ ॥

अंगिरस इति ॥ रुद्रः बृहस्पतेः साहाय्यमकरोत्, बृहस्पतेः आंगिरसत्वात् ॥ १३, १४ ॥

बृहस्पतेरिति ॥ शक्रोऽभवत्सहायः ॥ १५–२० ॥ नेति ॥ क्षेत्रे—बीजावापार्हे उदरे ॥ २१ ॥

सेति ॥ अतिपतिव्रतेति पदेन गर्भो बलादाहित इति गम्यते । इषीका—काशः ॥ २२–२८ ॥

अद्येति ॥ अलीकलज्जा—मिथ्यालज्जा ॥ २९ ॥ यथेति ॥ मंथरा—वक्रहृदया, स्तब्धा वा ॥ ३०–३४ ॥

पुरूरवास्त्विति ॥ अतिरूपस्विनमिति—अतिरूपमेव स्वं धनं तदस्यास्तीति ॥ ३५, ३६ ॥

सोऽपि च तामतिशयितसकललोकस्त्रीकांतिसौकुमार्यलावण्यगतिविलासहासादिगुणामवलोक्य तदायत्तचित्तवृत्तिर्बभूव ॥ ३७ ॥ उभयमपि तन्मनस्कमनन्यदृष्टि परित्यक्तसमस्तान्यप्रयोजनमभूत् ॥ ३८ ॥ राजा तु प्रागल्भ्यात्तामाह ॥ ३९ ॥ सुभ्रु त्वामहमभिकामोऽस्मि प्रसीदानुरागमुद्वहेत्युक्ता लज्जावखंडितमुर्वशी तं प्राह ॥ ४० ॥ भवत्वेवं यदि मे समयपरिपालनं भवान् करोतीत्याख्याते पुनरपि तामाह ॥ ४१ ॥ आख्याहि मे समयमिति ॥ ४२ ॥ अथ पृष्टा पुनरप्यब्रवीत् ॥ ४३ ॥

शयनसमीपे ममोरणकद्वयं पुत्रभूतं नापनेयम् ॥ ४४ ॥ भवांश्च मया न नग्नो द्रष्टव्यः ॥ ४५ ॥ घृतमात्रं च ममाहार इति ॥ ४६ ॥ एवमेवेति भूपतिरप्याह ॥ ४७ ॥ तया सह स चावनिपतिरलकायां चैत्ररथादिवनेष्वमलपद्मषण्डेषु मानसादिसरस्स्वतिरमणीयेषु रममाण एकषष्टिवर्षाण्यनुदिनप्रवर्धमानप्रमोदोऽनयत् ॥ ४८ ॥ उर्वशी च तदुपभोगात्प्रतिदिनप्रवर्धमानानुरागा अमरलोकवासेऽपि न स्पृहां चकार ॥ ४९ ॥ विना चोर्वश्या सुरलोकोऽप्सरसां सिद्धगंधर्वाणां च नातिरमणीयोऽभवत् ॥ ५० ॥ ततश्चोर्वशीपुरूरवसोस्समयविद्विश्वावसुर्गंधर्वसमवेतो निशि शयनाभ्याशादेकमुरणकं जहार ॥ ५१ ॥ तस्य चाकाशे नीयमानस्योर्वशी शब्दमशृणोत् ॥ ५२ ॥ एवमुवाच च ममानाथायाः पुत्रः केनापह्रियते कं शरणमुपयामीति ॥ ५३ ॥ तदाकर्ण्य राजा मां नग्नं देवी वीक्ष्यतीति न ययौ॥५४॥ अथान्यमप्युरणकमादाय गंधर्वा ययुः ॥ ५५ ॥ तस्याप्यपह्रियमाणस्याकर्ण्य शब्दमाकाशे पुनरप्यनाथाऽस्म्यहमभर्तृका कापुरुषाश्रयेत्यार्तराविणी बभूव ॥ ५६ ॥ राजाऽप्यमर्षवशादंधकारमेतदिति खड्गमादाय दुष्टदुष्ट हतोऽसीति व्याहरन्नभ्यधावत् ॥ ५७ ॥ तावच्च गंधर्वैरप्यतीवोज्ज्वला विद्युज्जनिता ॥ ५८ ॥

तत्प्रभया चोर्वशी राजानमपगतांबरं दृष्ट्वापवृत्तसमया तत्क्षणादेवापक्रान्ता ॥ ५९ ॥ परित्यज्य तावप्युरणकौ गंधर्वास्सुरलोकमुपगताः ॥ ६० ॥ राजाऽपि च तौ मेषावादायातिहृष्टमनाः स्वशयनमायातो नोर्वशीं ददर्श ॥ ६१ ॥ तां चापश्यन् व्यपगतांबर एवोन्मत्तरूपो बभ्राम ॥ ६२ ॥ कुरुक्षेत्रे चांभोजसरस्यन्याभिश्चतसृभिरप्सरोभिस्समवेतामुर्वशीं ददर्श ॥ ६३ ॥

स इति ॥ अतिशयिताः सकललोकस्त्रीणां कान्त्यादिगुणाः यया ताम् । तथा च रूपके—* मन्मथाप्यायितच्छाया शोभा कान्तिरुदाहृता । सौकुमार्यं मृदुत्वं च लावण्यं दीप्तिरुच्यते ॥ तात्कालिको विशेषस्तु विलासोऽङ्गक्रियादिषु ॥ इति ॥ ३७ ॥ उभयमिति ॥ तन्मनस्कम्—उभयमनस्कं, परस्परमनस्कमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

राजेति ॥ प्रागल्भ्यं—निस्साध्वसत्वम् ॥ ३९ ॥

सुभ्रिवति । अनुरागमुद्वह, मयीति शेषः । लज्जावखंडितं—लज्जया मंथरं, सगद्गदमित्यर्थः ॥४०—४३॥

शयनेति ॥ उरणकः—मेषः ॥ ४४—५८ ॥ तदिति । अपवृत्तसमया—निवृत्तसमया ॥ ५९—६३ ॥

ततश्चोन्मत्तरूपो जाये हे तिष्ठ मनसि घोरे तिष्ठ वचसि कपटिके तिष्ठेत्येवमनेकप्रकारं सूक्तमवोचत् ॥ ६४ ॥ आह चोर्वशी ॥ ६५ ॥ महाराजालमनेनाविवेकचेष्टितेन ॥ ६६ ॥ अंतर्वत्न्यहम्, अब्दान्ते भवताऽत्रागंतव्यं कुमारस्ते भविष्यति एकां च निशामहं त्वया सह वत्स्यामीत्युक्तः प्रहृष्टस्स्वपुरं जगाम ॥ ६७ ॥ तासां चाप्सरसामूर्वशी कथयामास ॥ ६८ ॥ अयं स पुरुषोत्कृष्टो येनाहमेतावंतं कालमनुरागाकृष्टमानसा सहोषितेति ॥ ६९ ॥ एवमुक्तास्ताश्चाप्सरस ऊचुः ॥ ७० ॥ साधुसाध्वस्य रूपम् अप्यनेन सहास्माकमपि सर्वकालमास्या भवेदिति ॥ ७१ ॥ अब्दे च पूर्णे स राजा तत्राजगाम ॥ ७२ ॥ कुमारं चायुषमस्मै चोर्वशी ददौ ॥ ७३ ॥ दत्त्वा चैकां निशां तेन राज्ञा सहोषित्वा पंच पुत्रोत्पत्तये गर्भमवाप ॥ ७४ ॥ उवाच चैनं राजानमस्मत्प्रीत्या महाराजाय सर्व एव गंधर्वा वरदास्संवृत्ताः व्रियतां च वर इति ॥ ७५ ॥ आह च राजा ॥ ७६ ॥ विजितसकलारातिरविहतेन्द्रियसामर्थ्यो बंधुमानमितबलकोशोऽस्मि; नान्यदस्माकमुर्वशीसालोक्यात्प्राप्तव्यमस्ति; तदहमनया सहोर्वश्या कालं नेतुमभिलषामीत्युक्ते गंधर्वा राज्ञेऽग्निस्थालीं ददुः ॥ ७७ ॥ ऊचुश्चैनमग्निमाम्नायानुसारी भूत्वा त्रिधा कृत्वोर्वशीसलोकतामनोरथमुद्दिश्य सम्यग्यजेथाः; ततोऽवश्यमभिलषितमवाप्स्यसीत्युक्तस्तामग्निस्थालीमादाय जगाम ॥ ७८ ॥ अन्तरटव्यामचिन्तयत् अहो मेऽतीव मूढता, किमहमकरवम्? ॥ ७९ ॥ वह्निस्थाली मयैषाऽऽनीता नोर्वशीति ॥ ८० ॥ अथैनामटव्यामेवाग्निस्थालीं तत्याज स्वपुरं च जगाम ॥ ८१ ॥ व्यतीतेऽर्धरात्रे विनिद्रश्चाचिन्तयत् ॥ ८२ ॥ ममोर्वशीसालोक्यप्राप्त्यर्थमग्निस्थाली गंधर्वैर्दत्ता सा च मयाऽटव्यां परित्यक्ता ॥ ८३ ॥ तदहं तत्र तदाहरणाय यास्यामीत्युत्थाय तत्राप्युपगतो नाग्निस्थालीमपश्यत् ॥ ८४ ॥ शमीगर्भं चाश्वत्थमग्निस्थालीस्थाने दृष्ट्वाऽचिन्तयत् ॥ ८५ ॥ मयाऽत्राग्निस्थाली निक्षिप्ता सा चाश्वत्थश्शमीगर्भोऽभूत् ॥ ८६ ॥ तदेनमेवाहमग्निरूपमादाय स्वपुरमभिगम्यारणीं कृत्वा तदुत्पन्नाग्नेरुपास्तिं करिष्यामीति ॥ ८७ ॥ एवमेव स्वपुरमभिगम्यारणिं चकार ॥ ८८ ॥ तत्प्रमाणं चांगुलैः कुर्वन् गायत्रीमपठत् ॥ ८९ ॥

पठतश्चाक्षरसंख्यान्येवांगुलान्यरण्यभवत् ॥ ९० ॥ तत्राग्निं निर्मथ्याग्नित्रयमाम्नायानुसारी भूत्वा जुहाव ॥ ९१ ॥ उर्वशीसालोक्यं फलमभिसंधितवान् ॥ ९२ ॥ तेनैव चाग्निविधिना बहुविधान् यज्ञानिष्ट्वा गांधर्वलोकानवाप्योर्वश्या सहावियोगमवाप ॥ ९३ ॥ एकोऽग्निरादावभवत्; एकेन त्वत्र मन्वन्तरे त्रेधा प्रवर्तिताः ॥ ९४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

ततश्चेति ॥ हे जाये मनसि घोरे तिष्ठ वचसि—मया वाङ्मिश्रणं कुरु । अनेन * अये जाये मनसा तिष्ठ घोरे वचांसि मिश्रीकृणवावहै * इत्याद्यष्टादशं च तयोस्संवादसूक्तं स्मारितम् ॥ ६४—८९ ॥

पठत इति ॥ गायत्रीं पठतः अक्षरसंख्यानि—तदक्षरसंख्यान्यंगुलानि अरणिरभवत् । * चतुर्विंशत्यंगुलारणिः कार्या * इति विधिः ॥ ९०—९४ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाध्यायः

श्रीपराशरः—

तस्याप्यायुर्धीमानमावसुर्विश्वावसुःश्रुतायुश्शतायुरयुतायुरितिसंज्ञाः षट् पुत्रा अभवन् ॥ १ ॥ तथाऽमावसोर्भीमनामा पुत्रोऽभवत्॥ २॥ भीमस्य कांचनः कांचनात्सुहोत्रः तस्यापि जह्नुः॥३॥ योऽसौ यज्ञवाटमखिलं गङ्गाम्भसा प्लावितमवलोक्य क्रोधसंरक्तलोचनो भगवन्तं यज्ञपुरुषमात्मनि परमेण समाधिना समारोप्याखिलमेव गङ्गामपिबत् ॥ ४ ॥ अथैनं देवर्षयः प्रसादयामासुः ॥ ५ ॥ दुहितृत्वे चास्य गङ्गामनयन् ॥ ६ ॥ जह्नोश्च सुमंतुर्नाम पुत्रोऽभवत् ॥ ७ ॥ तस्याप्यजकस्ततो बलाकाश्वस्तस्मात्कुशस्तस्यापि कुशांबकुशनाभामूर्त्तरजसो वसुश्चेति चत्वारः पुत्रा बभूवुः ॥ ८ ॥ तेषां कुशांबः शक्रतुल्यो मे पुत्रो भवेदिति तपश्चकार ॥ ९ ॥ तं चोग्रतपसमवलोक्य मा भवत्वन्योऽस्मत्तुल्यवीर्य इत्यात्मनैवास्येंद्रः पुत्रत्वमगच्छत् ॥ १० ॥ स गाधिर्नाम पुत्रः कौशिकोऽभवत् ॥ ११ ॥ गाधिश्च सत्यवतीं कन्यामजनयत् ॥ १२ ॥ तां च भार्गवः ऋचीको वव्रे ॥ १३ ॥ गाधिरप्यतिरोषणायातिवृद्धाय ब्राह्मणाय दातुमनिच्छन्नेकतश्श्यामकर्णानामिंदुवर्चसामनिलरंहसामश्वानां सहस्रं कन्याशुल्कमयाचत ॥ १४ ॥ तेनाप्यृषिणा वरुणसकाशादुपलभ्याश्वतीर्थोत्पन्नं तादृशमश्वसहस्रं दत्तम् ॥ १५ ॥ ततस्तामृचीकः कन्यामुपयेमे ॥ १६ ॥ ऋचीकश्च तस्याश्चरुमपत्यार्थं चकार ॥ १७ ॥ तत्प्रसादितश्च तन्मात्रे क्षत्रवरपुत्रोत्पत्तये चरुमपरं साधयामास ॥ १८ ॥ एष चरुर्भवत्या अयमपरश्चरुस्त्वन्मात्रा सम्यगुपयोज्यः इत्युक्त्वा वनं जगाम ॥ १९ ॥ उपयोगकाले च तां माता सत्यवतीमाह ॥ २० ॥

पुत्रि सर्व एवात्मपुत्रमतिगुणमभिलषति नात्मजायाभ्रातृगुणेष्वतीवादृतो भवतीति ॥ २१ ॥

अतोऽर्हसि ममात्मीयं चरुं दातुं मदीयं चरुमात्मनोपयोक्तुम् ॥ २२ ॥ मत्पुत्रेण हि सकलभूमंडलपरिपालनं कार्यं, कियद्वा ब्राह्मणस्य बलवीर्यसंपदेत्युक्ता सा स्वचरुं मात्रे दत्तवती ॥ २३ ॥ अथ वनादागत्य सत्यवतीमृषिरपश्यत्॥ २४॥ आह चैनामतिपापे! किमिदमकार्यं भवत्या कृतम्? अतिरौद्रं ते वपुर्लक्ष्यते ॥ २५ ॥

नूनं त्वया त्वन्मातृसात्कृतश्चरुरुपयुक्तः, न युक्तमेतत् ॥ २६ ॥ मयाहि तत्र चरौ सकलैश्वर्यवीर्यशौर्यबलसंपदारोपिता, त्वदीयचरावप्यखिलशान्तिज्ञानतितिक्षादिब्राह्मणगुणसंपत् ॥ २७ ॥

तच्च विपरीतं कुर्वन्त्यास्तवातिरौद्रास्त्रधारणपालननिष्ठः क्षत्रियाचारः पुत्रो भविष्यति; तस्याश्चोपशमरुचिर्ब्राह्मणाचार इत्याकर्ण्यैव सा तस्य पादौ जग्राह ॥ २८ ॥ प्रणिपत्य चैनमाह ॥ २९ ॥

सप्तमोऽध्यायः

१ ॥ तथेति ॥ अल्पत्वात्प्रथमममावसोर्वंशोक्तिः, एवं नहुषस्याप्यनन्तराध्याये ॥ २–२० ॥

पुत्रीति ॥ आत्मजाया—आत्मनो भार्या ॥ २१–२५ ॥

नूनमिति ॥ मातृसात्कृतः—मातुस्संबंधी ॥ २६–२७ ॥

तच्चेति ॥ अस्त्रधारणम्—अस्त्रविद्यान्तगमनम् ॥ २८, २९ ॥

भगवन्मयैतदज्ञानादनुष्ठितं प्रसादं मे कुरु; मैवंविधः पुत्रो भवतु; काममेवंविधः पौत्रो भवत्वित्युक्ते मुनिरप्याह ॥ ३० ॥ एवमस्त्विति ॥ ३१ ॥ अनन्तरं च सा जमदग्निमजीजनत् ॥ ३२ ॥ तन्माता च विश्वामित्रं जनयामास ॥ ३३ ॥ सत्यवत्यपि कौशिकी नाम नद्यभवत् ॥ ३४ ॥ जमदग्निरिक्ष्वाकुवंशोद्भवस्य रेणोस्तनयां रेणुकामुपयेमे ॥ ३५ ॥ तस्यां चाशेषक्षत्रहन्तारं परशुरामसंज्ञं भगवतस्सकललोकगुरोर्नारायणस्यांशं जगदग्निरजीजनत् ॥ ३६ ॥

विश्वामित्रपुत्रस्तु भार्गव एव शुनश्शेपो देवैर्दत्तः ततश्च देवरातनामाऽभवत् ॥ ३७ ॥ ततश्चान्ये मधुश्छंदोधनंजयकृतदेवाष्टककच्छपहरिताख्या विश्वामित्रपुत्रा बभूवुः ॥ ३८ ॥

तेषां च बहूनि कौशिकगोत्राणि ऋष्यंतरेषु विवाह्यान्यभवन् ॥ ३९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोध्यायः

श्रीपराशरः—

पुरूरवसो ज्येष्ठः पुत्रो यस्त्वायुर्नामा सा राहोर्दुहितरमुपयेमे ॥ १ ॥ तस्यां च पंच पुत्रानुत्पादयामास ॥ २ ॥ नहुषक्षत्रवृद्धरंभरजिसंज्ञास्तथैवानेनाः पंचमः पुत्रोऽभूत् ॥ ३ ॥ क्षत्रवृद्धात्सुहोत्रः पुत्रोऽभवत् ॥ ४ ॥ काश्यकाशगृत्समदास्त्रयस्तस्य पुत्रा बभूवुः ॥ ५ ॥ गृत्समदस्य शौनकश्चातुर्वर्ण्यप्रवर्तयिताऽभूत् ॥ ६ ॥ काश्यस्य काशेयः काशीराजः तस्माद्राष्ट्रः राष्ट्रस्य दीर्घतपाः पुत्रोऽभवत् ॥ ७ ॥ धन्वन्तरिस्तु दीर्घतपसः पुत्रोऽभवत् ॥ ८ ॥

भगवन्निति ॥ काममिति इच्छानुमतौ ॥ ३०—३६ ॥

विश्वामित्रेति ॥ भार्गव एवेति । जमदग्निसोदरत्वात् भार्गवः शुनश्शेपः । यथाह —* और्वस्य ऋचिकस्यर्षेः सत्यवत्यां महायशाः । जमदग्निः सुतो विद्वाञ्जज्ञे वेदविदां वरः ॥ मध्यमश्च शुनश्शेपः * इत्यादि । अयं च विश्वामित्रस्य स्वकीयः पुत्रवद्देवैर्दत्तत्वाद्देवरातः ॥ ३७, ३८ ॥

तेषामिति ॥ ऋष्यन्तरेष्विति ॥ ऋष्यन्तरेषु विवाह्याः—समानप्रवरेष्वविवाह्याः । इदं सर्वगोत्राणां प्रायेण समानम् * एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते । तावत्समानगोत्रत्वमन्यत्र त्वंगिरोगणात् ॥ इति सूत्रकारोक्तेः ॥ ३९ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने श्रीविष्णुचित्तीये चतुर्थांशे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽध्यायः

१—५ ॥ गृत्समदस्येति ॥ प्रवर्तयिता—जनकः ॥ ६—८ ॥

स हि संसि(द्धि)द्धकार्यकरणस्सकलसंभूतिष्वशेषज्ञानविदा भगवता नारायणेन चातीतसंभूतौ तस्मै वरो दत्तः ॥ ९ ॥

काशीराजगोत्रेऽवतीर्य त्वमष्टधा सम्यगायुर्वेदं करिष्यसि, यज्ञभागभुग्भविष्यसीति ॥ १० ॥ तस्य च धन्वन्तरेः पुत्रः केतुमान् केतुमतो भीमरथः तस्यापि दिवोदासः तस्यापि प्रतर्दनः ॥ ११ ॥ स च भद्रश्रेण्यवंशविनाशनादशेषशत्रवोऽनेन जिता इति शत्रुजिदभवत् ॥ १२ ॥ तेन च प्रीतिमताऽऽत्मपुत्रो वत्सवत्सेत्यभिहितो वत्सोऽभवत् ॥ १३ ॥ सत्यपरतया ऋतध्वजसंज्ञामवाप ॥ १४ ॥ ततश्च कुवलयनामानमश्वं लेभे ततः कुवलयाश्व इत्यस्यां पृथिव्यां प्रथितः ॥ १५ ॥ तस्य च वत्सस्य पुत्रोऽलर्कनामाभवत् यस्यायमद्यापि श्लोको गीयते ॥ १६ ॥

षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च । अलर्कादपरो नान्यो बुभुजे मेदिनीं युवा ॥ १७ ॥

तस्याप्यलर्कस्य सन्नतिनामाऽभवदात्मजः ॥ १८ ॥ सन्नतेः सुनीथः तस्यापि सुकेतुः तस्माच्च धर्मकेतुर्जज्ञे ॥ १९ ॥ ततश्च सत्यकेतुः तस्माद्विभुः तत्तनयस्सुविभुः ततश्च सुकुमारस्तस्यापि धृष्टकेतुः ततश्च वीतिहोत्रः तस्माद्भार्गः भार्गस्य भार्गभूमिः ततश्चातुर्वर्ण्यप्रवृत्तिरित्येते काश्यभूभृतः कथिताः ॥ २० ॥ रजेस्तु संततिः श्रूयताम् ॥ २१ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

रजेस्तु पंच पुत्रशतान्यतुलबलपराक्रमसाराण्यासन् ॥ १ ॥ देवासुरसंग्रामारंभे च परस्परवधेप्सवो देवाश्चासुराश्च ब्रह्माणमुपेत्य पप्रच्छुः ॥ २ ॥ भगवन्नस्माकमत्र विरोधे कतमः पक्षो जेता भविष्यतीति ॥ ३ ॥ अथाह भगवान् ॥ ४ ॥ येषामर्थे रजिरात्तायुधो योत्स्यति तत्पक्षो जेतेति ॥ ५ ॥ अथ दैत्यैरुपेत्य रजिरात्मसाहाय्यदानायाभ्यर्थितः प्राह ॥ ६ ॥ योत्स्येऽहं भवतामर्थे यद्यहममरजयाद्भवतामिन्द्रो भविष्यामीति ; आकर्ण्यैतत्तैरभिहितम् ॥ ७ ॥ न वयमन्यथा वदिष्यामोऽन्यथा करिष्यामोऽ-

---

सहीति ॥ संसिद्धिकार्यकरणः—वशीकृतप्रकृतिः, अजरदेहेन्द्रियो वा । अतीतसंभूतौ—क्षीरोदादुत्पत्तौ ॥ ९ ॥ काशीराजेति ॥ अष्टधा—अष्टाङ्गम् । यथाह वाहटः * कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजराविषान् । अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता ॥ इति ॥ १०–२१ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये विष्णुपुराणव्याख्याने चतुर्थांशे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽध्यायः

रजेरिति ॥ सारः—स्थैर्यम् ॥ १–१२ ॥

स्माकमिन्द्रः प्रह्लादस्तदर्थमेवायमुद्यम इत्युक्त्वा गतेष्वसुरेषु देवैरप्यसाववनिपतिरेवमेवोक्तस्तेनापि च तथैवोक्ते देवैरिन्द्रस्त्वं भविष्यसीति समन्विच्छितम् ॥ ८ ॥ रजिनाऽपि देवसैन्यसहायेनानेकैर्महास्त्रैस्तदशेषमसुरबलं निषूदितम् ॥ ९ ॥ अथ जितारिपक्षश्च देवेन्द्रो रजिचरणयुगलमात्मनः शिरसा निपीड्याह ॥ १० ॥ भयत्राणादन्नदानाद्भवानस्मत्पिताऽशेषलोकानामुत्तमोत्तमो भवान् यस्याहं पुत्रस्त्रिलोकेन्द्रः ॥ ११ ॥ स चापि राजा प्रहस्याह ॥ १२ ॥

एवमस्त्वेवमस्त्वनतिक्रमणीया हि वैरिपक्षादप्यनेकविधचाटुवाक्यगर्भा प्रणतिरित्युक्त्वा स्वपुरं जगाम ॥ १३ ॥ शतक्रतुरपीन्द्रत्वं चकार ॥ १४ ॥

स्वर्याते तु रजौ नारदर्षिचोदिता रजिपुत्राश्शतक्रतुमात्मपितृपुत्रं समाचाराद्राज्यं याचितवन्तः ॥ १५ ॥ अप्रदानेन च विजित्येन्द्रमतिबलिनः स्वयमिन्द्रत्वं चक्रुः ॥ १६ ॥ ततश्च बहुतिथे काले ह्यतीते बृहस्पतिमेकान्ते दृष्ट्वा अपहृतत्रैलोक्ययज्ञभागः शतक्रतुरुवाच ॥ १७ ॥ बदरीफलमात्रमप्यर्हसि ममाप्यायनाय पुरोडाशखण्डं दातुमित्युक्तो बृहस्पतिरुवाच ॥ १८ ॥

यद्येवं त्वयाऽहं पूर्वमेव चोदितस्स्यां तन्मया त्वदर्थं किमकर्तव्यमित्यल्पैरेवाहोभिस्त्वां निजं पदं प्रापयिष्यामीत्यभिधाय तेषामनुदिनमाभिचारकं बुद्धिमोहाय शक्रस्य तेजोभिवृद्धये जुहाव ॥ १९ ॥ ते चापि तेन बुद्धिमोहेनाभिभूयमाना ब्रह्मद्विषो धर्मत्यागिनो वेदवादपराङ्मुखा बभूवुः ॥ २० ॥ ततस्तानपेतधर्माचारानिन्द्रो जघान ॥ २१ ॥ पुरोहिताप्यायिततेजाश्च शक्रो दिवमाक्रमत् ॥ २२ ॥ एतदिन्द्रस्य स्वपदच्यवनादारोहणं श्रुत्वा पुरुषः स्वपदभ्रंशं दौरात्म्यं च नाप्नोति ॥ २३ ॥ रंभस्त्वनपत्योऽभवत् ॥ २४ ॥ क्षत्रवृद्धसुतः प्रतिक्षत्रोऽभवत् ॥ २५ ॥ तत्पुत्रः संजयः तस्यापि जयः तस्यापि विजयः तस्माच्च जज्ञे कृतः ॥ २६ ॥ तस्य च हर्यधनः हर्यधनसुतस्सहदेवः तस्माददीनस्तस्य जयत्सेनः ततश्च संकृतिः तत्पुत्रः क्षत्रधर्मा इत्येते क्षत्रवृद्धस्य वंश्याः ॥ २७ ॥ ततो नहुषवंशं प्रवक्ष्यामि ॥ २८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थेंऽशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

एवमिति ॥ प्रणतिरनतिक्रमणीया—प्रणताद्राज्यं न ग्राह्यमिति राजधर्मः ॥ १३, १४ ॥

स्वर्यात इति ॥ आचारात्— पितृदायादन्यायात् ॥ १५–१८ ॥

पुरोधसाऽपि यजमानचोदितेनैव काम्यं कर्म कर्तव्यं न त्वन्यथा, तदिच्छाया अज्ञातत्वादित्यभिप्रेत्याह—यद्येवमिति ॥ १९-२४ ॥

पूर्वं क्षत्रवृद्धात्सुहोत्रो गृत्समदाद्द्विजातिवंशकृदुक्तः; इह तु प्रतिक्षत्रः क्षत्रैकवंशकृदुच्यते क्षत्रवृद्धसुतः प्रतिक्षत्रोऽभवदित्यादिना ॥ २५–२८ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने विष्णुचित्तीये चतुर्थांशे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

अथ दशमोऽध्यायः

श्रीपराशरः—

यतिययातिसंयात्यायातिवियातिकृतिसंज्ञा नहुषस्य षट् पुत्रा महाबलपराक्रमा बभूवुः ॥ १ ॥ यतिस्तु राज्यं नैच्छत् ॥ २ ॥ ययातिस्तु भूभृदभवत् ॥ ३ ॥ उशनसश्च दुहितरं देवयानीं वार्षपर्वणीं च शर्मिष्ठामुपयेमे ॥ ४ ॥ अत्रानुवंशश्लोको भवति ॥ ५ ॥

यदुं च दुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत । द्रुह्युं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ६ ॥

काव्यशापाच्चाकालेनैव ययातिर्जरामवाप ॥ ७ ॥ प्रसन्नशुक्रवचनाच्च स्वजरां संक्रामयितुं ज्येष्ठं पुत्रं यदुमुवाच ॥ ८ ॥ वत्स ! त्वन्मातामहशापादियमकालेनैव जरा ममोपस्थिता, तामहं तस्यैवानुग्रहाद्भवतस्संचारयामि ॥ ९ ॥ एकं वर्षसहस्रमतृप्तोऽस्मि विषयेषु त्वद्वयसा विषयानहं भोक्तुमिच्छामि ॥ १० ॥ नात्र भवता प्रत्याख्यानं कर्तव्यमित्युक्तस्स यदुर्नैच्छत्तां जरामादातुम् ॥ ११ ॥

तं च पिता शशाप त्वत्प्रसूतिर्न राज्यार्हा भविष्यतीति ॥ १२ ॥

अनन्तरं च दुर्वसुं द्रुह्यमनुं च पृथिवीपतिर्जराग्रहणार्थं स्वयौवनप्रदानाय चाभ्यर्थयामास ॥ १३ ॥

तैरप्येकैकेन प्रत्याख्यातस्तांश्शशाप ॥ १४ ॥ अथ शर्मिष्ठातनयमशेषकनीयांसं पूरुं तथैवाह ॥ १५ ॥

स चातिप्रवणमतिः सबहुमानं पितरं प्रणम्य महाप्रसादोऽयमस्माकमित्युदारमभिधाय जरां जग्राह ॥१६॥ स्वकीयं च यौवनं स्वपित्रे ददौ ॥ १७ ॥ सोऽपि पौरवं यौवनमासाद्य धर्माविरोधेन यथाकामं यथाकालोपपन्नं यथोत्साहं विषयांश्चचार ॥ १८ ॥ सम्यक् ज प्रजापालनमकरोत् ॥ १९ ॥

विश्वाच्या देवयान्या च सहोपभोगं भुक्त्वा कामानामन्तं प्राप्स्यामीत्यनुदिनं तन्मनस्को बभूव॥२०॥ अनुदिनं चोपभोगतः कामानतिरम्यान्मेने ॥ २१ ॥ ततश्चैनमगायत ॥ २२ ॥

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ २३ ॥

यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः । एकस्यापि न पर्याप्तं तस्मात्तृष्णां परित्यजेत् ॥ २४ ॥

यदा न कुरुते भावं सर्वभूतेषु पापकम् । समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वास्सुखमया दिशः ॥ २५ ॥

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः । तां तृष्णां संत्यजेत्प्राज्ञस्सुखेनैवाभिपूर्यते ॥ २६ ॥

जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः । धनाशा जीविताशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यतः॥२७॥

पूर्णं वर्षसहस्रं मे विषयासक्तचेतसः । तथाऽप्यनुदिनं तृष्णा मम तेषूपजायते ॥ २८ ॥

तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधाय मानसम् । निर्द्वन्द्वो निर्ममो भूत्वा चरिष्यामि मृगैस्सह ॥ २९ ॥

श्रीपराशरः—पूरोस्सकाशादादाय जरां दत्त्वा च यौवनम् ।
राज्येऽभिषिच्य पूरुं च प्रययौ तपसे वनम् ॥ ३० ॥

अथ दशमोऽध्यायः

यदुमिति ॥ व्यजायत—असूत ॥ १–१९ ॥ विश्वाच्येति ॥ विश्वाची अप्सराः ॥ २०–२५ ॥

दिशि दक्षिणपूर्वस्यां दुर्वसुं च समादिशत् । प्रतीच्यां च तथा द्रुह्युं दक्षिणायां ततो यदुम् ॥ ३१ ॥
उदीच्यां च तथैवानुं कृत्वा मण्डलिनो नृपान् । सर्वपृथ्वीपतिं पूरुं सोऽभिषिच्य वनं ययौ ॥ ३२ ॥

इति श्रीविष्णुपुराणे चतुर्थांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

श्रीपराशरः—अतः परं ययातेः प्रथमपुत्रस्य यदोर्वंशमहं कथयामि ॥ १ ॥ यत्राशेषलोकनिवासो मनुष्यसिद्धगंधर्वयक्षराक्षसगुह्यककिंपुरुषाप्सरोरगविहगदैत्यदानवादित्यरुद्रवस्वश्विमरुद्देवर्षिभिर्मुमुक्षुभिर्धर्मार्थकाममोक्षार्थिभिश्च तत्तत्फललाभाय सदाभिष्टुतोऽपरिच्छेद्यमाहात्म्यांशेन भगवाननादिनिधनो विष्णुरवततार ॥ २ ॥ अत्र श्लोकः ॥ ३ ॥

यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते । यत्रावतीर्णं कृष्णाख्यं परं ब्रह्म नराकृति ॥ ४ ॥

सहस्रजित्क्रोष्टुनलनहुषसंज्ञाश्चत्वारो यदुपुत्रा बभूवुः ॥ ५ ॥

सहस्रजित्पुत्रश्शतजित् ॥ ६ ॥ तस्य हैहयहेहयवेणुहयास्त्रयः पुत्रा बभूवुः ॥ ७ ॥ हैहयपुत्रो धर्मः तस्यापि धर्मनेत्रः ततः कुन्तिः कुन्तेः सहजित् ॥ ८ ॥ तत्तनयो महिष्मान् योऽसौ माहिष्मतीं पुरीं निर्वापयामास ॥ ९ ॥ तस्माद्भद्रश्रेण्यस्ततो दुर्दमस्तस्माद्धनकः धनकस्य कृतवीर्यकृताग्निकृतधर्मकृतौजसश्चत्वारः पुत्रा बभूवुः ॥ १० ॥ कृतवीर्यादर्जुनस्सप्तद्वीपाधिपतिर्बाहुसहस्रो जज्ञे ॥ ११ ॥ योऽसौ भगवदंशमत्रिकुलप्रसूतं दत्तात्रेयाख्यमाराध्य बाहुसहस्रमधर्मसेवानिवारणं स्वधर्मसेवित्वं रणे पृथिवीजयं धर्मतश्चानुपालनमरातिभ्योऽपराजयमखिलजगत्प्रख्यातपुरुषाच्च मृत्युमित्येतान् वरानभिलषितवान् लेभे च ॥ १२ ॥ तेनेयमशेषद्वीपवती पृथिवी सम्यक्परिपालिता ॥ १३ ॥ दशयज्ञसहस्राण्यसावयजत् ॥ १४ ॥ तस्य च श्लोकोऽद्यापि गीयते ॥ १५ ॥

न नूनं कार्त्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः । यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा प्रश्रयेण श्रुतेन च ॥ १६ ॥

यदेति ॥ पापकं—रागद्वेषादि ॥ २५–३२ ॥

इति श्रीविष्णुचित्तीये श्रीविष्णुपुराणव्याख्याने चतुर्थांशे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽध्यायः

१ ॥ यदुवंशस्य सर्वोत्कृष्टत्वमाह—यत्रेति ॥ यत्र—यदोर्वंशे, मुमुक्षुभिः—केवलमोक्षार्थिभिः, अंशेन—लीलागृहीतपरिच्छिन्नमूर्तिव्यवहितत्वादंश इति व्यपदेश्येन स्वरूपेण । अत एव परं ब्रह्म नराकृतीत्यभिहितम् ॥ २–१६ ॥